

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Hüseynli Sadiq İxlas oğlu

“Əhalinin gəlir və istehlakının tədqiqi problemləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “Təhsil, elm və sosial mədəni sahənin iqtisadiyyatı”

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Əlirzayev Ə.Q.

Magistr proqramının rəhbəri:

dos., i.e.n. Quluzadə M.M

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Əlirzayev Ə.Q.

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
-------------------	----------

I FƏSİL. ƏHALİ GƏLİR VƏ İSTEHLAKININ TƏDQIQI VƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1.Əhali gəlirlərinin formalaşması və sosial-iqtisadi mahiyyəti	5
1.2.Əhali gəlirləri və istehlakının tədqiqinin nəzəri-metodoloji aspektləri.....	10
1.3.Əhalinin gəlir və istehlakının qarşılıqlı əlaqəsi	13

II FƏSİL. ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN VƏ İSTEHLAKININ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1.Əhali gəlirlərinin qiymətləndirilməsi və yüksəldilməsi.....	18
2.2.Əhali istehlakının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində rolunun təhlili.....	24
2.3.Müasir şəraitdə sosial inkişafda əsas istiqamətləri.....	38

III FƏSİL. ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN VƏ İSTEHLAKININ PROQNOZU

3.1.Sosial inkişaf proqnozlaşması və həyat səviyyəsi.....	48
3.2.Gəlirlərin proqnozlaşması.....	56
3.3. Milli iqtisadiyyatın və onun sektorlarının yol xəritəsi sistemində gəlirlərin tədqiqi.....	59
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	68
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	70

Müasir şəraitdə əhali rifahı və sosial inkişaf aktual problem olaraq özünün nəzəri və metodoloji aspektlərini formalaşdırır. Əhali gəlirlərinin dinamikası və yüksəldilməsi islahatlar proqramının əsas meyarı olmaqla, istehlak səviyyəsini və onun strukturunu formalaşdırır.

İstehlak və gəlirlərin arasında əlaqənin tənzimlənməsi dayanıqlı inkişafın, müasir milli iqtisadiyyatın yol xəritəsinin reallaşmasının əsas istiqamətləridir. Əhali gəlirlərinin yüksəldilməsi yolları istehsal və istehlak sferasının tənzimlənməsi mexanizmləridir. Bu baxımdan dissertasiya işində əsas məqsədi əhali gəlir və istehlakının qarşılıqlı əlaqəsini, tarazlı və sistemli inkişafının mexanizmlərinin yaradılmasıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrə baxılır:

- əhali gəlirləri və istehlakının müasir problemlərini sistemləşdirmək;
- gəlir və istehlaka təsir edən amilləri əsaslandırmaq;
- gəlir və istehlakın dinamikası və qarşılıqlı əlaqəsi mexanizmlərini tərtib etmək;
- əhalinin gəlir və istehlakının balans modellərini vermək;
- gəlir və istehlakın tədqiqi metodlarının təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr vermək;
- gəlir və istehlakın proqnoz modellərini vermək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını milli iqtisadiyyat və onun sektorlar üzrə inkişafının yol xəritəsi, ölkə prezidentinin sosial siyasətə dair sərəncamları, nazirlər kabinetinin normativ hüquqi aktları və milli məclisin iqtisadi-sosial sahələrə dair qanunları təşkil edir.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını əhali gəlir və istehlakının statistikasını, ölkə iqtisadiyyatının konseptual inkişaf istiqamətləri, dövlət büdcəsinin materialları, sahibkarlığa kömək fondunun istifadəsi, müxtəlif sosial sahələr üzrə inkişaf dinamikası təşkil edir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- əhali gəlirlərinin sosial-iqtisadi mahiyyəti və tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları verilir;

- əhali gəlirlərinin maliyyə mənbələri və dinamikası, formalaşma mənbələri verilir;
- əhali istehlakının dəyişmə dinamikası, əsas mənbələri, forma və strukturuna təsir edən amillər təhlil olunur;
- əhali istehlakının funksional modeli və tənzimlənmə xüsusiyyətləri açılır;
- gəlir və istehlakın qarşılıqlı əlaqəsi və onların tarazlığını təlqin edən tənzimləmə siyasəti hazırlanır;
- gəlir və istehlakın proqnoz modelləri və konseptual əsasları verilir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasları, təhlili və proqnoz modeli nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Model olaraq onun praktiki əhəmiyyəti verilir.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyətini onun planlaşma və idarəetmə təcrübəsində istifadəsi təşkil edir.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təklidlərdən ibarətdir. Girişdə gəlir və istehlakın tədqiqinin metodoloji aspektləri və aktuallığı əsaslandırılır.

Birinci fəsildə əhali gəlirləri və istehlakının tədqiqinin nəzəri-metodoloji aspektlərinə baxılır. Əhali gəlirləri və istehlakının müasir problemləri və onların həlli yolları konseptual prizmadan baxılır.

İkinci fəsildə əhali gəlirləri və istehlakının tədqiqi istiqamətlərinə baxılır, gəlirlərin tədqiqi metodları verilir. Əhali istehlakının amilləri təhlil olunur, gəlir və istehlak balansları verilir.

Üçüncü fəsildə əhali gəlir və istehlakının proqnozlaşdırılmasının konseptual əsasları verilir.

Müasir şəraitdə sosial hədəflər əsaslandırılır və həyat səviyyəsinin sosial müdafiəsinin təşkilində tədqiqatın rolu qiymətləndirilir.

Dissertasiyanın nəticə və təklifləri tədqiqatın nəticəsini və onun əhəmiyyətini təklif olaraq tövsiyə edir.

I FƏSİL. ƏHALİ GƏLİR VƏ İSTEHLAKININ TƏDQIQI VƏ NƏZƏRİ- METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. Əhali gəlirlərinin formalaşması və sosial-iqtisadi mahiyyəti

Əhali gəlirlərinin formalaşması mənbələri iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri ilə bağlıdır. Ölkədə iqtisadi artım və onun struktur bölgüsü əhali və dövlət gəlirlərini formalaşdırır. Dövlət gəlirləri əhali və dövlət gəlirlərini formalaşdırır. Dövlət gəlirləri ölkə və əhali gəlirlərinə və istehsala qoyulan xərclərə istiqamətlənir. Gəlir strategiyası müasir şəraitdə yoxsulluğun azaldılması, investisiyanın artması və əhəlinin istehlakını formalaşdırır. Gəlir konsepsiyası məcmu tələb və təklif strategiyasına, onun real aspektlərinə əsaslanır.

Gəlirlərin mənbəyi dövlət, müəssisə və xüsusi mülkiyyətin mahiyyəti ilə formalaşır, istehsal, bölgü və yenidən bölgü ilə idarə olunur. Rifah problemlərini idarə etmək üçün dövlətin tənzimləmə funksiyası və mexanizmləri ilə həll olunur. Gəlirlərin əsas mənbəyi ümumi daxili məhsul (ÜDM), onun bölgüsü və yenidən bölgüsü, bazar qiymətləri yolu ilə, real alıcılıq qabiliyyəti ilə ölçülür:

$$\Theta G = f(\text{ÜDM})$$

burada ΘG - əhali gəlirləri, ÜDM- ümumi daxili məhsuldur.

Cədvəl 1.1. ÜDM və onun dinamikası

Ümumi daxili məhsul - manat, dollar və avro ilə								
	Cəmi			Adambaşına			1\$= manat	1avro= manat
	milyon manatla	milyon dollarla	milyon avro ilə	manatla	dollarla	avro ilə		
1990	0,3	2443,3	-	0,1	346,3	-	0,0001	-
1991	0,5	703,1	-	0,1	98,3	-	0,0008	-
1992	4,8	1309,8	-	0,7	180,4	-	0,0037	-
1993	31,4	1326,9	-	4,3	179,9	-	0,0237	-
1994	374,7	1629,3	-	50,1	217,9	-	0,2300	-
1995	2133,8	2415,2	-	282,1	310,3	-	0,8835	-
1996	2732,6	3180,8	-	357,2	416,1	-	0,8591	-
1997	3158,3	3960,7	-	409,2	513,2	-	0,7974	-
1998	3440,6	4446,4	-	441,5	570,6	-	0,7738	-
1999	3775,1	4583,7	4299,2	480,1	582,9	546,8	0,8236	0,8781

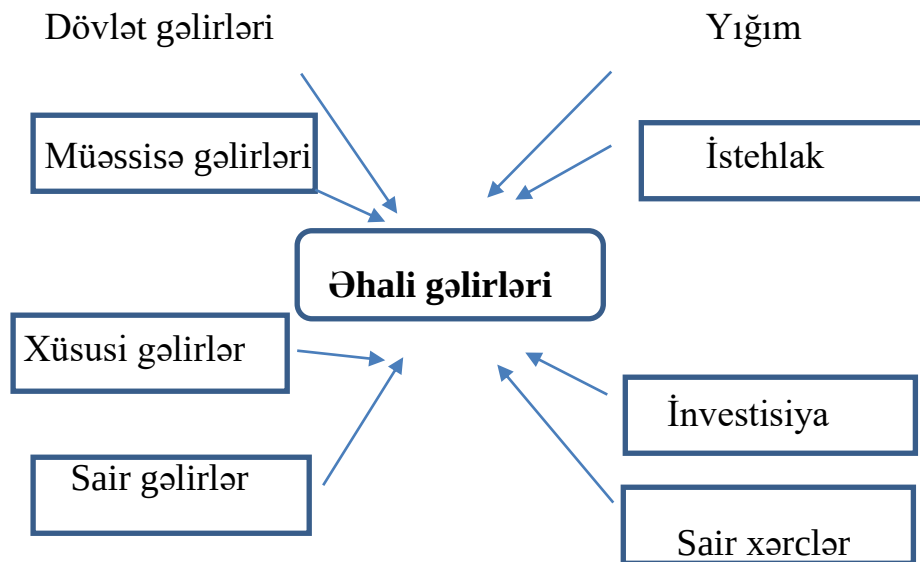
2000	4718,1	5272,8	5687,2	593,2	662,9	715,1	0,8948	0,8296
2001	5315,6	5707,7	6373,6	661,7	710,5	793,5	0,9313	0,8340
2002	6062,5	6235,9	6603,3	747,5	768,9	814,2	0,9722	0,9181
2003	7146,5	7276,0	6431,9	872,7	888,5	785,4	0,9822	1,1111
2004	8530,2	8680,4	6980,0	1030,4	1048,5	843,2	0,9827	1,2221
2005	12522,5	13238,7	10603,3	1494,3	1579,8	1265,3	0,9459	1,1810
2006	18746,2	20983,0	16713,8	2208,2	2471,6	1968,8	0,8934	1,1216
2007	28360,5	33050,3	24126,3	3296,6	3841,7	2804,4	0,8581	1,1755
2008	40137,2	48852,5	33174,0	4603,7	5603,3	3805,1	0,8216	1,2099
2009	35601,5	44297,0	31738,9	4033,2	5018,2	3595,6	0,8037	1,1217
2010	42465,0	52909,3	39952,0	4753,0	5922,0	4471,7	0,8026	1,0629
2011	52082,0	65951,6	47377,4	5752,9	7285,0	5233,3	0,7897	1,0993
2012	54743,7	69683,9	54180,2	5966,1	7594,3	5904,7	0,7856	1,0104
2013	58182,0	74164,4	55826,1	6258,3	7977,4	6004,9	0,7845	1,0422
2014	59014,1	75234,7	56581,1	6268,0	7990,8	6009,6	0,7844	1,0430
2015	54380,0	52996,8	47785,6	5706,6	5561,5	5014,6	1,0261	1,1380
2016 *	60393,6	37843,0	34199,9	6266,3	3926,5	3548,5	1,5959	1,7659

*) İlkın məlumatlar əsasında.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Əhali gəlirləri nominal və real gəlirlər olmaqla rifahın əsas amili və tənzimləmə siyasətinin meyarlarını təşkil edir. Əhali gəliri bölgü və yenidən bölgü hesabına formalaşır. Onun mənbələrini müasir iqtisadi inkişaf və ədalətli sosial müdafiə sistemi təşkil edir. Onun prinsipial sxemini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Sxem 1.1. Əhali gəlirlərinin formalaşma mənbələri

Əhali gəlirləri alıcılıq qabiliyyətini, bazara çıxarılan əmtəə və xidmətlərin həcmi müəyyənləşdirir. Onun sosial və iqtisadi mahiyyəti tənzimləmə mexanizmi olaraq dövlətin əhali rifahına və yoxsulluğun azaldılmasına təsirini formalaşdırır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda gəlir və istehlak müxtəlif baxımlardan və məqsəduyğun siyasətdən asılı olaraq tədqiq olunur.

Biz gəlirlərə stimulyasiya, sosial müdafiə və tənzimləmə mexanizmi kimi baxırıq. Gəlirlərin düzgün və ədalətli olmasında minimal və differensial yanaşma metodologiyası tətbiq edilir. Gəlirlər hər bir tərəfdən əhəlinin hər bir nəfərinin həyat səviyyəsini təmin etməlidir. Digər tərəfdən inkişaf üçün xüsusi və dövlət resursları kimi istifadə olunmalıdır.

Rəqabət müxtəlif gəlirlərin artırılmasına stimulyasiya və zərurət yaradır. Hər bir müəssisə çalışmalıdır ki, daha çox gəlir gətirməklə özünün inkişafı və əhəlinin maksimal yaxşı yaşayışını təmin etsin. Bu məqsədlə daim gəlirlərin maksimumlaşması biznes və fərdi fəaliyyətin məqsədidir.

Əhali gəlirlərinin tədqiqi metodları onun məqsəd və vəzifələrinin mahiyyəti ilə uyğunlaşır. Gəlirlərə onun tənzimləyici funksiyası ilə baxılır. Əsas funksiya olaraq bölgü mexanizmi və stimulyaradıcı funksiya kimi baxılır. Gəlirlərin tədqiqi əhəlinin

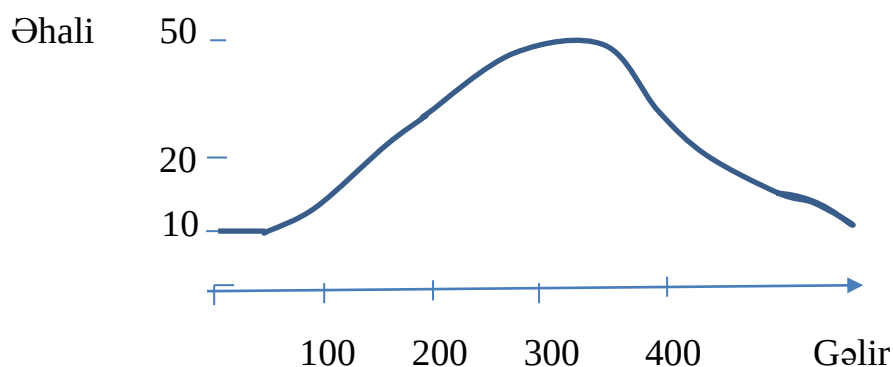
həyat səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədi ilə aparılır. Aşağıdakı əhali qrupları mövcuddur:

- aztəminatlı ailələr və vətəndaşlar;
- orta təbəqə və yaxud orta təminat səviyyəsinə uyğun əhali qrupları;
- varlı əhali təbəqəsi

Əhalinin gəlirlərə görə qütbləşməsi regionlar, məşğulluq səviyyəsi və demoqrafik tərkibi ilə ölçülür. Differensial yanaşma iqtisadi stimulyat yaratmaq və dövlətin sosial müdafiə siyasətini tərtib etməklə reallaşır. Əhalinin həyat səviyyəsinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas göstəricisi gəlirlər və onun differensiasiyası ilə ölçülür. Əhali öz qabiliyyətinə, məşğulluğuna və gəlir səviyyəsinə görə fərqlənir. Belə ki, minimum gəlir səviyyəsinə malik əhalinin istehlakı, orta gəlir və varlı ailələrə nisbətən aşağı olacaq. Gəlirlər regionlar üzrə fərqlənir. Bakı və Abşeron iqtisadi regionların da əhali gəlirləri respublikanın ucqar rayonlarına nisbətən xeyli yuxarıdır. Sənaye regionlarında əmək haqqı daha yuxarıdır.

Əhali gəlirlərinin səviyyəsinə görə əhalinin qütbləşməsi idarəetmə və tədqiqat obyektinə olaraq proqram xarakterli təminat sistemini formalaşdırır. Əhali gəlirlərinin tərkibində struktur dəyişikliklər ölkədə iqtisadi sistemin strukturunu formalaşdırır. Əhali gəlirləri ilə məşğulluq səviyyəsi və strukturu arasında əlaqə mülkiyyət formaları arasında gəlirlərin istehsalı və istehlakı balanslarını tərtib etməyə imkan verir. Müasir şəraitdə sahibkarlıq gəlirləri məcmu gəlirlərin 60 faizini təşkil edir. Əmək haqqı gəlirlərinin xüsusi çəkisi azalır. Gəlirlərin quruluşu demoqrafik tərkiblə tədqiq olunur. Əhalinin yaşayış səviyyəsi onların pul vəsaitləri və istehlak səbəti ilə müəyyənləşir. Gəlirlərin artımı istehlaka təsir edir. Onun xərc strukturunu və ehtiyatlarını formalaşdırır. Əhali gəlirlərinin istehlakla əlaqəsini müəyyən edən balanslar tərtib olunur. Əgər əhalinin gəlir səviyyəsinə görə paylanmasını təhlil etsək, o daha çox loqarifmik formalı qanunauyğunluğa tabe olur:

Əhali gəlirlərinin əsas mənbəyi iqtisadi artım və tələbat sistemidir. Tələbatın ödənilməsi məqsədilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində pul gəlirləri və natural gəlirlər formalaşmalıdır. Pul gəlirlərinin əsas formasını əmək haqqı, sahibkarlıq gəlirləri və sosial müdafiə məqsəd ilə pensiya və müavinətlər, satılmış məhsullar və xidmətlərdən gələn gəlir təşkil edir. Əmək haqqı gəlirləri uyğun olaraq dövlət və xüsusi müəssisələrdə əməyə görə verilən haqdır. Gəlirlərin müasir şəraitdə tənzimlənmə funksiyası onun rifahın yüksəldilməsində rolu müəssisə və təşkilatların məhsulunun artımı və sosial müdafiə məqsədləri üçün ayrılan vəsaitlə müəyyənləşir.

Gəlirlərin müasir şəraitdə rolu onun maliyyə-kredit sistemi ilə əlaqəlidir. Əhali gəlirləri istehlak səviyyəsini və həyat səviyyəsini, yoxsulluq səviyyəsini formalaşdırır. Adambaşına düşən gəlir səviyyəsi əhəlinin təminat səviyyəsinin ölçüsüdür. Aztəminatlı orta təbəqə və varlı əhali qrupları gəlirlərin həcmi və onların mənbə və formaları ilə səciyyələnir. Adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə görə yoxsulluq həddi səviyyəsi müəyyənləşir. Azərbaycan Respublikasında 2018-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 1947 mln. manat, istehlak isə 20450 mln. manat təşkil edəcək, məcmu gəlirlərin əsas hissəsini qeyri-neft sektoru əhatə edəcəkdir.

1.2. Əhali gəlirləri və istehlakının tədqiqinin nəzəri-metodoloji aspektləri

Gəlirlərin və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi müasir iqtisadi inkişaf konsepsiyasının və sosial müdafiənin tərkib hissəsidir.

Gəlirlərin tədqiqi metodologiyası məqsədli rifah tənzimlənməsi və ədalətli sosial sistem yaratmağa imkan verir. Gəlirlərin tənzimlənməsi bazar tipli meyl olaraq qiymət, informasiya və stimullar sistemini nəzərə almaqla təşkil olunur. Nominal gəlirlərin qiymətləndirilməsi məsrəf və faydalılıq funksiyası ilə həll olunur:

$$C(t) = \text{ÜDM}(t) - X(t)$$

Burada $C(t)$ – t zamanda gəlirlərin dinamikası;

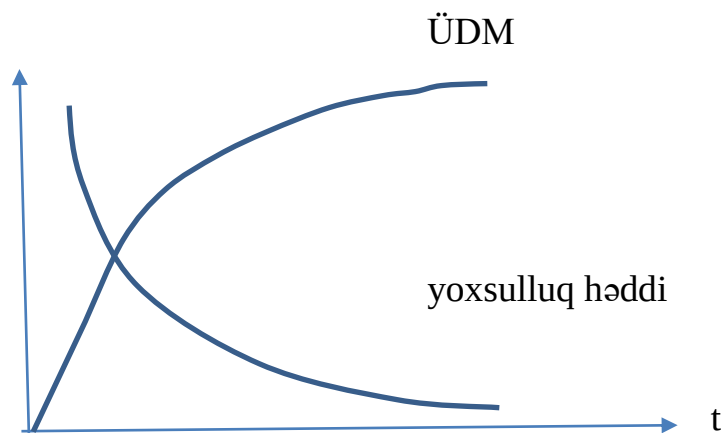
$\text{ÜDM}(t)$ – t zamanda ümumi daxili məhsul;

$X(t)$ – xərclərdir.

Gəlirlərin ölçülməsi onun artımı, forma və mənbəyi ilə xarakterizə olunur. Məcmu gəlirlər natura və dəyər formasında baş verir.

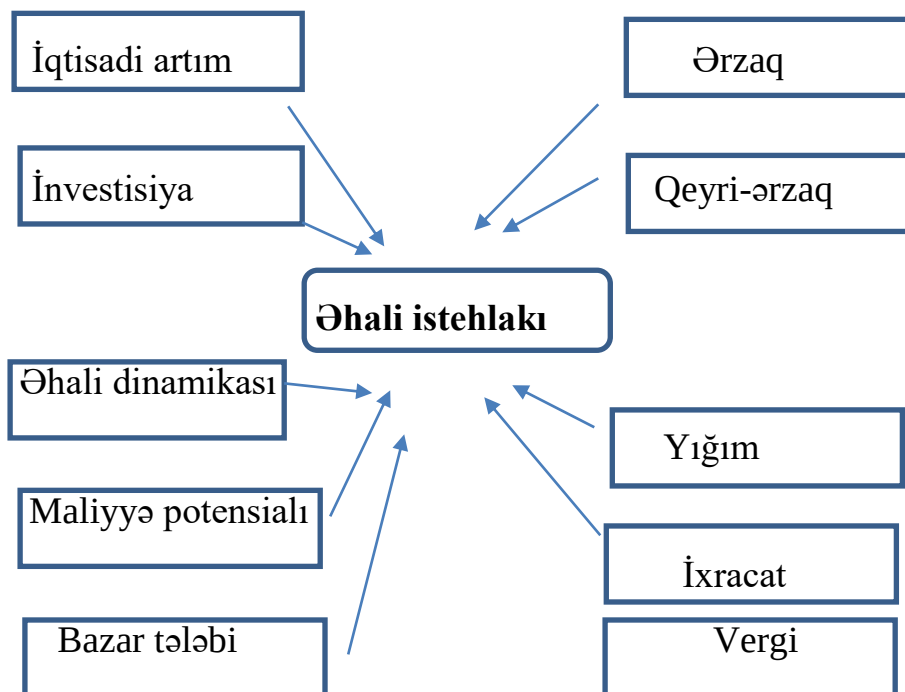
Gəlirlərin tədqiqi makro və mikrosəviyyədə, bütün ölkə və ayrı sahələr üzrə qiymətləndirilir. Daha çox gəlirli sahələr əmək haqqı və sosial müdafiə sistemini formalaşdırır. Gəlirlərin tədqiqi onun həyat səviyyəsi və yoxsulluq həddinə təsiri ilə qiymətləndirilir.

Yoxsulluq dinamikası iqtisadi inkişaf və sosial müdafiənin təşkili nəticəsində təkmilləşir. Sistemik təhlil göstərir ki, yoxsulluğun son 10 ildə azaldılması 46 faizdən 5 faizə enmişdir. Qrafiki olaraq iqtisadi inkişaf və yoxsulluq arasında nisbət dəyişmələri aşağıdakı kimidir:

Qrafik 1.2. İqtisadi artım və yoxsulluq həddi

Yoxsulluğun ölçülməsi adambaşına düşən gəlirlə ölçülür. Əhali istehlakı məcmu gəlirlərin əməklə və xidmətdə reallaşması deməkdir. Sxematik olaraq istehlaka təsir edən amilləri aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

Sxem 1.2. Əhali istehlakına təsir edən amillər

Əhali gəlirləri və istehlakı sxemdən göründüyü kimi, bir sıra iqtisadi, demoqrafik və təşkilati məsələlərlə tədqiqi olunur. Gəlirlərin formalaşmasında iqtisadi amillər, sosial-demoqrafik şərait və meyllər təsir göstərir. Daha çox iqtisadi artım məşğulluq, bazar tələbi və gəlirlər, potensial maddi durum və istehlakçının davranışı rol oynayır. Ona görə də gəlir və istehlak modeli olaraq rifahın yüksəldilməsi və istehlakın maksimumlaşdırılması əsas götürülür. Gəlir və istehlakın tarazlı inkişafı proqram xarakterli tədbirlərin tətbiqi ilə mümkündür. Gəlirlərin proqnozu istehlakın dəyişilməsinə tələbatın ödənilməsinə yönəlir. İstehlak tələbatı maddi-mənəvi tələbata və xidmətə uyğun olaraq planlaşdırılır.

Tədqiqat obyektı olaraq makro və mikrosəviyyəli tədqiqat mexanizmləri seçilir. Makroiqtisadi təhlil və proqnozda iqtisadi artım, adambaşına düşən məcmu gəlir yoxsulluq səviyyəsi və istehlak səbəti götürülür. Tələbat sisteminin tədqiqi makro,

məcmu və xüsusi tələbat istiqamətləri üzrə aparılır. Gəlirlər aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiq olunur:

- əhali gəlirləri;
- kənd əhalisi və şəhər əhalisinin gəlirləri;
- nominal gəlirlər;
- real gəlirlər;
- pul gəlirləri;
- natural gəlirlər

Hər bir gəlirin özünün formalaşma dinamikası mövcuddur.

Əhali gəlirləri və istehlakının nəzəri-metodoloji aspektlərinə gəlirlərin istehsal. Bölgü və mübadilə məqsədilə tədqiqi metodlarına baxılır. Məcmu gəlirlər istehsal sferasında maddi və xidmət məhsullarının artımı ilə və onların qiymətlərinin dəyişməsi dinamikası ilə ölçülür. Əhali gəlirləri adambaşına düşən ümumi daxili məhsul (ÜDM) və onun bölgüsü, yenidən bölgüsü ilə ifadə olunur. Əhali gəlirlərinin formalaşması mənbəyi dövlət büdcəsi, sosial müdafiə fondu və sahibkarlıq gəlirləri təşkil edir. ÜDM-nin artımı istehsal həcmi və qiymət amili ilə ölçülür.

$$\text{ÜDM} = \text{İH} \times \text{QA}$$

Burada İH – istehsal həcmi, QA- qiymət amilidir.

İstehsal həcmi bazar münasibətləri şəraitində əhali gəlirləri və dövlət gəlirlərinin formalaşması mənbələrini əhatə edir.

Əhalinin gəlirləri istehlakın formalaşması, dinamikası və onun rifaha təsiri ilə ölçülür. Əhali gəlirlərinin adambaşına düşən səviyyəsi yoxsulluq səviyyəsini, alıcılıq qabiliyyətini və əhali yığımını formalaşdırır. Yoxsulluq həddinin Azərbaycan Respublikasında 5 faizə düşməsi və əhali istehlakında xidmət istehlakının 30 faizdən çox rifahın yaxşılaşması deməkdir.

İstehlak səviyyəsi istehlaka uyğun və gəlirlərlə məhdudlaşır.

$$\text{İS} = (\text{G}, \text{T})$$

Burada G – gəlirlər, T – tələbatdır.

1.3. Əhalinin gəlir və istehlakının qarşılıqlı əlaqəsi

Gəlir və istehlak məcmu məqsəd və iqtisadi əsaslarına görə bir-birilə yaxın problemlərdir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi tarazlı inkişafı, bazar tələbi və təklifi, məcmu tələb və təklifi əlaqələndirir. Gəlir və istehlakın əlaqəsi makro və mikrosəviyyəli idarəetmə mexanizmidir. Makrosəviyyədə balans metodları və tarazlı inkişaf məqsədləri bu əlaqələri formalaşdırır. Balans olaraq aşağıdakı əlaqə formaları və modelləri mövcuddur:

1. gəlir və istehlak balansı;
2. yığım və istehlak nisbətləri;
3. pul gəlirləri və xərclər;
4. natural məhsul və istifadə balansları;
5. pulun miqrasiyası və pulun saldosu;
6. demoqrafik inkişaf və əmək ehtiyatları balansı;
7. xarici iqtisadi əlaqələr və idxal-ixrac balansları

Mikrosəviyyəli əlaqə forması olaraq sahələrarası balanslar, son və aralıq məhsul arasında əlaqə, regionlararası əlaqə və əhalinin istehlak davranışı, çoxsahəli, fərdi iqtisadi davranış qaydalarından asılıdır. Onun balansları natural dəyər şəklində qiymətləndirilir:

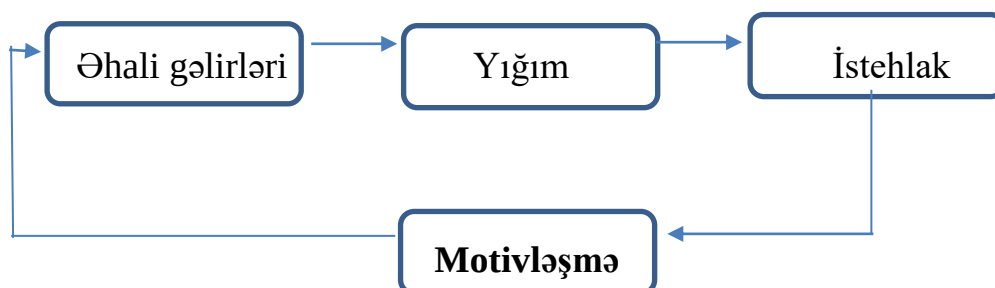
$$\sum_{i=1}^n X_i = \sum_{j=1}^m Y_j$$

Əhalinin gəlir və istehlakının qarşılıqlı əlaqəsi, iqtisadi və sosial inkişafın tarazlığı və dinamik inkişafı ilə nəticələnir. Gəlirlərin artması istehlak səbətinə, onun strukturuna və yığımına təsir edir.

Gəlirlərin artması amili olaraq əmək haqqı, pensiya təminatı və sahibkarlıq gəlirləri əsas rol oynayır.

Gəlirlərin formalaşması dinamikası əhalinin artımı və əmək qabiliyyətli insanların sayı ilə müəyyənləşir. Gəlirlərin adambaşına düşən səviyyəsi onun alıcılıq qabiliyyətini və istehlak səviyyəsini müəyyənləşdirir. Gəlirlərin mənbələri əhali

məşğulluğunu formalaşdırır. İdarəetmə baxımından gəlirlər və istehlak arasında əlaqə idarəetmədə əks əlaqəni formalaşdırır. Sxematik olaraq aşağıdakı idarəetmə sistemini təklif edirik:

Sxem 1.3. Gəlir və istehlakın məntiqi əlaqə sistemi

Gəlirlərin və istehlakın məntiqi və funksional əlaqəsi qərar qəbulu üçün istifadə olunur. İstehlakın əlaqəsi daxili bazar və pulun miqrasiyasını formalaşdırır. Bazar münasibətləri sistemində $\Delta G > \Delta X$ olduqda, əhali yığımını (ΔY) artır, əksinə $\Delta X > \Delta G$ olduqda, ΔY azalır. Ona görə istehlak və gəlir eyni vaxtda fərqlənir.

Əhali gəlirlərinin yüksəldilməsi strategiyası istehsalın artırılmasına təsir edir. Əhali gəlirləri və xərcləri arasında nəzəri və metodoloji əlaqələr istifadə olunur. Belə ki, gəlirlər istehsal potensialını artırır. İstehlakın təkmilləşməsi isə struktur, idxal və ixrac potensialını artırır. Əhali gəlirləri məşğulluq, əmək haqqı sistemini formalaşdırır. İstehlak isə tələbatın ödənilməsinə təsir edir. Gəlirlərin tənzimlənməsi istehsal səmərəsi, iqtisadi sistemin təşkili, məhsuldarlıq, investisiya səmərəsi yolu ilə bazar mühitinə uyğun siyasəti qurmaq deməkdir. İstehlak isə bazar tələbinə uyğun alqı-satqı idxal və ixrac balanslarını tərtib etməklə baş verir. Əhali gəlirləri və istehlak balansı metodiki aspektdən aşağıdakı mənbələri əhatə edir. Məcmu gəlirlər və xərclər, pul gəlirləri və xərcləri, maddi-maliyyə və differensial balanslar tərtib olunur.

Əhali gəlirlərinin differensial balansının quruluşunu aşağıdakı kimi təsvir edirik:

Əhali gəlirləri və xərcləri balansı

Gəlirlər	Xərclər
Əmək haqqı gəlirləri	Ərzaq xərcləri
Natural gəlirlər	Qeyri-ərzaq xərcləri
Sahibkarlıq gəlirləri	Xidmət xərcləri
Sosial müdafiə gəlirləri	Mədəni xidmət xərcləri
Sair gəlirlər	Yığım xərcləri

Əhalinin gəlir və istehlakının qarşılıqlı əlaqəsi planlaşma və islahatlar proqramının tərtibi və reallaşmasında təmin olunur. Belə ki, gəlirlər yoxsulluq və yaşayış səviyyəsi üçün planlaşdırılır. Əhali gəlirlərinin adambaşına düşən səviyyəsi onun alıcılıq qabiliyyətini formalaşdırır. Gəlir səviyyəsi iqtisadi kateqoriya olmaqla artım tempini formalaşdırır. Gəlirlərin formalaşması onun mənbələrinin rolu ilə seçilir. Belə ki, dövlət qulluğu dövlət təşkilatlarında işləyənlərin gəlirləri əmək haqqı sistemi və müəssisə gəlirlərinin artımı və rifah üçün zəruri olan istehlak səbəti ilə müəyyənləşir. İstehlakın həcmi onun strukturu gəlirlərin xarakteri və forması ilə ölçülür. Belə ki, əmək haqqı gəlirləri bazar tələbinə uyğun olaraq qeyri-ərzaq və ticarət xərclərini, pul yığımını formalaşdırır. Natural gəlirlər istehlakda ev təsərrüfatı üçün zəruri olan əmtəə və xidmətləri formalaşdırır. Pensiya gəlirləri istehlakda xidmət və dəyirman istehlakına, xüsusi maraq ehtiyaclarına təsir edir.

İstehlak öz növbəsində gəlirlərin artımına stimulyar yaradır. İstehlaka yönəlmiş gəlir səviyyəsi onun səmərəli istifadəsini, bazarda seçim qabiliyyətini müəyyənləşdirir:

$$C(t) = f(I_s) + Y(X)$$

burada I_s - istehlak, Y – yığımdır.

Gəlir və istehlakın xarakteri, amilləri oxşar parametrlərdir.

Gəlir və istehlakın uyğunluğu təsirləri onların formalaşma amillərinin eyniliyi və bir-birini tamamlamağı ilə ölçülür, gəlirlər istehlak qabiliyyətini formalaşdırır. Gəlirlərin forması istehlakın formalarını müəyyənləşdirir. İstehlakın natural forması

məcmu gəlirlərin natural formasında uçota alınır. Müasir şəraitdə istehlakın strukturunu planlaşdırmaq yolu ilə gəlirlərin strukturu formalaşdırılır. Gəlirlər məcmu gəlirlər olmaqla özünün mənbələrinə uyğun istehlak növünü formalaşdırır.

İstehlak iqtisadi inkişafın strukturuna təsir edir. Natural istehlak sahibkarlıq fəaliyyəti və istehsal strukturunu formalaşdırır. İstehlakın strukturu istehsalın strukturunu yaradır. İstehlakın dinamikası gəlirlərin artırılmasına təsir edir. İstehlak bazarı istehlak davranışını formalaşdırır. Adambaşına düşən istehlak normaları ərzaq, qeyri-ərzaq xidmət növləri üzrə planlaşdırılır. Planlaşma normativ və strateji tələbatı nəzərə almaqla reallaşır. Normativ istehlak strukturu ərzaq, qeyri-ərzaq, yığım və xidmət istehlakı üzrə planlaşdırılır.

İstehlakın idarə edilməsinin hüquqi bazası bazar prinsiplərinə uyğun olaraq təkmilləşir.

Bazar tipli model olaraq gəlir və istehlak arasında korelyasiya tənlikləri tətbiq edilir:

$$y = ax_1 + a_2 x_2 + a_n x_n$$

burada y gəlirlər x_1 - ərzaq istehlakı, x_2 – qeyri-ərzaq istehlakı, x_n – xidmət istehlakıdır.

Gəlir və istehlakın qarşılıqlı əlaqəsi və təsirləri həyat səviyyəsini sosial müdafiəni tənzimləmək üçün istifadə olunur. Əhalinin sosial qruplar üzrə gəlirlərinin dəyişməsi dinamikası ilə istehlak arasında qarşılıqlı əlaqə sosial müdafiənin yollarını və təşkili üçün istifadə olunur. Əhalinin gəlir və istehlak balansları cari və perspektiv dövr üçün tərtib etməklə müasir bölgü və yenidən bölgü, bazarın təşkili və idarəedilməsi yollarını əsaslandırır. Əhalinin gəlir və istehlakının differensial balansı adambaşına düşən gəlirə görə istehlak davranışını yaradır. Əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi üçün minimal istehlak differensial balansını tərtib etmək əhali gəlirlərinin paylanması qanunu ilə hesablanır. Gəlirlərin bölgüsü məqsədilə adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə görə əhalinin paylanması götürülür. Normal paylanma qanunu aşağıdakı normal funksiya ilə ifadə edilir.

Əhali gəlirlərinin istehlakı gəlirlərin səviyyəsindən və ailə tərkibindən asılıdır. Ailənin üzvlərinin məşğulluğu, yaş səviyyəsi və gəlir mənbələri istehlakın dinamikası ilə formalaşır. İstehlak davranışı modeli istehsal strukturunu formalaşdırır.

II FƏSİL. ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN VƏ İSTEHLAKININ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Əhali gəlirlərinin qiymətləndirilməsi və yüksəldilməsi

Əhalinin həyat səviyyəsinin formalaşması və dinamikası kompleks göstəricilər, meyllər və çoxşaxəli nəticələr ilə ölçülür. Həyat səviyyəsinin vahid meyar göstəricilər ilə qiymətləndirilməsinin əsas məqsədi onun mikrosəviyyəli meylləri və bölgüsü sistemində payı ilə müəyyənləşir.

Həyat səviyyəsi müasir bazar şəraitində gəlirlərin formalaşma mənbələri, onun forma və sosial əhali qrupları üzrə differensiasiyası ilə müəyyənləşir.

Daha çox dövlət gəlirləri və fərdi gəlirlərin qarşılıqlı əlaqəsi yenidən bölgü hesabına alıcılıq qabiliyyəti reallaşır. Əhali gəlirləri iqtisadi artım və onun reallaşması üçün bazar təklifi, qiymət amili və vergi sistemi ilə formalaşır. Əhali gəlirlərinin qiymətləndirilməsi müxtəlif, məqsədlər, sosial yönümlü nəticələr və sosial siyasətə təsir gücü ilə ölçülür. Gəlirlərin formalaşmasında istehsal, bölgü və bazarın təşkili səmərəli təsir edir, xarici amillərin təsiri ilə real istehlak səviyyəsi, yığım motivləşməsi formalaşır.

Gəlirlərin formalaşmasının təkrar istehsal məqsədi adambaşına düşən gəlirlərin bazarda alıcılıq qabiliyyəti ilə ölçülür. Ona görə də gəlirlərin diferensiasiyasını qiymətləndirmək real şəraitdə əhalinin qütbləşməsini, onların minimal, orta və yuxarı həyat səviyyəsinə görə paylanması qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirir. Əhalinin gəlirlərinin paylanması qanunu olaraq qütbləşmənin meyarını və hər bir qrupda istehlak dinamikasını formalaşdırır.

Əhali gəlirlərinin dinamikası aşağıdakı meyllərlə dəyişir:

Cədvəl. 2.1. Əhalinin gəlirlərinin dinamikası, faizlə

	2000	2005	2010	2015	2016
2000	100,0				
2001	106,3				
2002	124,0				
2003	141,8				
2004	163,0				
2005	199,2	100,0			
2006	252,0	126,5			
2007	359,7	180,5			
2008	512,3	257,1			
2009	558,4	280,3			
2010	632,7	317,6	100,0		
2011	754,2	378,5	119,2		
2012	859,1	431,2	135,8		
2013	928,1	465,8	146,7		
2014	975,3	489,5	154,1		
2015	1031,4	517,7	163,0	100,0	
2016	1121,6	563,0	177,3	108,7	100,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Gəlirlərin adambaşına düşən səviyyəsi gəlirlərin mənbələri və onların artımı, həmçinin demoqrafik dəyişmələr, işləyənlərin sayı həmçinin onların hər birinin əldə etdiyi gəlir miqdarı ilə formalaşır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir gəlir növü iqtisadi və sosial müdafiənin təkmilləşməsi yolu ilə reallaşır.

Ölkədə dövlət gəlirlərinin artım tempi, əhali gəlirlərinin birbaşa və dolaylı yolla formalaşmasına təsir edir. Muzdlu əməyə görə gəlirlər iqtisadi inkişaf, regionlarda məşğulluq və regionların iqtisadi-sosial potensialını istifadə etməklə təmin olunur. Müasir şəraitdə sahibkarlığın inkişafı muzdlu və natural istehlak yolu ilə hər bir istehsalçının gəlirlərini artırır. Ölkədə gəlirlər və xərclər arasında tarazlığın düzgün xərc siyasəti real və nominal gəlirlərin artımına səbəb olur. Gəlirlərin və iqtisadi artımın arasında funksional əlaqə aşağıdakı formula ilə ifadə olunur:

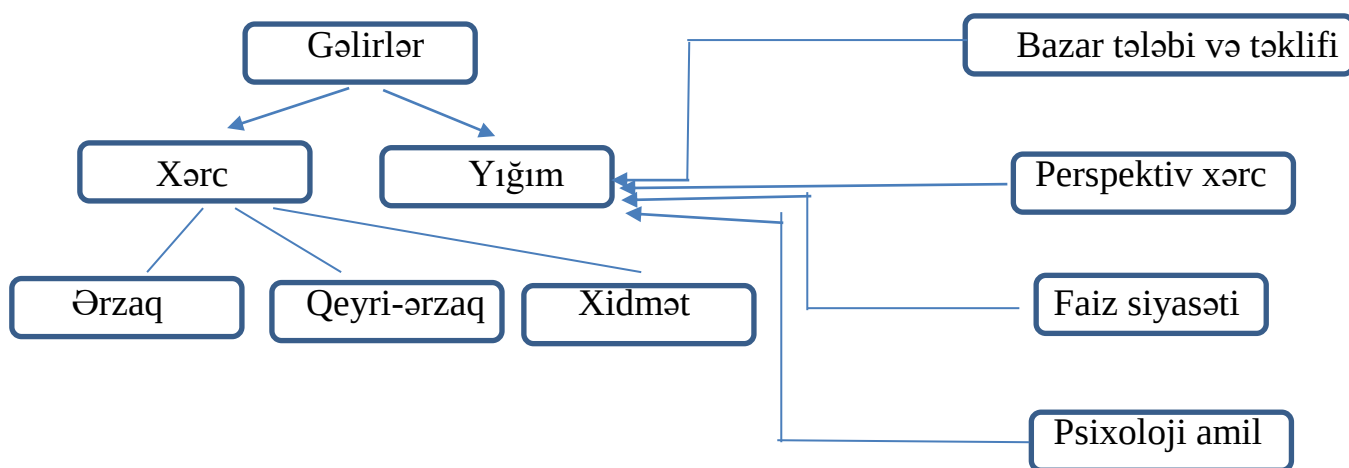
$$G = f(\text{ÜDM})$$

$$X = X(C)$$

$$C = F(X)$$

Əhali gəlirlərinin formalaşmasında yanaşma bölgü münasibətləri, təsərrüfat əlaqələri və sahibkarlıq inkişaf etdikcə genişlənir. Daha çox vergi, qiymət və xidmət sferasının insan fəaliyyətinə təsiri yenidən bölgü sistemini dərinləşdirir. Xidmət sferasında tariflər əhalinin gəlirlərinin birbaşa istehlaka yönəldilən hissəsini azaldır. Mülkiyyət formaları özəl və dövlət səlahiyyətində maddi və mənəvi nemətlərin istehlak bazarına düşmə ehtimalı real gəlirlərə təsir edir. Əhalinin gəlirlərində yığımın dəyişməsi, yığımın motivi istehlak bazarına təsir edir. Yığım tələbatı sosial-iqtisadi kateqoriya olub, əhalinin gəlirləri, onların xərcləri və istehlak qabiliyyəti və riskləri ilə dəyişir. Əhali yığımının motivi müasir şəraitdə hər bir ailənin ümumi gəlirləri, istehlak davranışı və perspektiv istehlak tələbatı ilə mürəkkəb asılılıq kəsb edir. Müasir dövrdə yığıma olan tələbat həcmnin dövlət maliyyə-kredit siyasəti ilə də ölçülür.

Optimal faiz siyasəti əhalinin yığımına təsir edir, onun cari xərclərini azaldır. Yığımın azaldılmasına inflyasiya, fəvqəladə hallar, risklər, əhali arasında psixoloji amillər və perspektivə passiv yanaşma nəticəsində baş verir. Sxematik olaraq əhali gəlirlərinin formalaşması və onun nəticələrini aşağıdakı sxemlə izah etmək olar:

Sxem 2.1. Gəlirlərin iqtisadi və sosial əlaqələri

Əhali gəlirlərinin sosial-iqtisadi əlaqələri makro və mikrosəviyyəli iqtisadi, sosial və fərdi, ailə, sosial qruplar üzrə əlaqələrinin xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Hər bir sosial qrupun gəlirlərinin formalaşmasında və istehlak sferasında dominant rolunu oynayan istiqamətlər. Konkret mal və xidmətlər üzrə istehlak konturları mövcuddur. İstehlak amili olaraq gəlirlərlə əlaqə balans və tarazlılıq meylləri əsasında qurulur.

Gəlirlərin konsepsiyası ölkədə təminat prinsipinə uyğun olaraq hamarlama siyasətidir. Əhalinin minimum istehlak səviyyəsinə müvafiq gəlirlər standart olaraq həmrəylik prinsipi əsasında formalaşdırılır.

Gəlirlərin tənzimlənməsi üçün minimumlar tərtib edilir və iqtisadi inkişaf əlaqədə hər il tənzimlənilir. Belə ki, minimum əmək haqqı digər əmək haqqı səviyyələrini hesablamaq üçün astana rolunu oynayır. Yaşayış minimumu minimum istehlak səbətinə görə formalaşdırılır.

Gəlirlərin artımı əhalinin rifahının yüksəldilməsi, bazar tələbinə uyğun alıcılıq qabiliyyətini təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Gəlirlərin artırılması yönümlü siyasət və praktiki tədbirlər müasir şəraitdə dünya təcrübəsinə və daxili potensialın səmərəli istifadə üsullarını əhatə edir.

Sosialyönlü siyasətin həyata keçirilməsi daha çox az təminatlılığın iqtisadi əsaslarını proqnozlaşdırmaq yolu ilə baş verir. Gəlirlərin kompleks nəticələri və formalaşmasına dövlət təsiri müxtəlif aspektlərdən baxılır və təhlil-proqnoz metodlarını kəsb edir. Gəlirlərin formalaşması modeli statistik və dinamik dəyişmələr baxımından tədqiq olunmaqla onun bütün iqtisadi sistemə təsiri kompleks idarə olunur. Gəlirlərin artırılmasının iqtisadi və maliyyə əsası ölkə iqtisadiyyatının potensialı və ondan istifadə etməklə dövlət və xüsusi mülkiyyətdə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin səmərəli təşkil edir.

Sonrakı mərhələdə həmin obyektlərin gəlirlərinin qarşılıqlı əlaqəsi təkrar istehsalın bütün ünsürləri üzrə bölgüsü və yenidən bölgüsü mexanizmini təkmilləşdirmək vəzifəsi yerinə yetirilir. Gəlirlərin formalaşması mənbələri onların formaları, bir sıra iqtisadi, sosial və demoqrafik amillərin əsasında formalaşır. Onun differensiasiyası bu amillərin təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Nəzəri və

metodoloji baxımdan gəlirlərin diferensiasiyası əmək fəaliyyətini, onun sahələr və regionlar üzrə defferensiyası təşkil edir. Dövlət gəlirlərinin formalaşmasında prioritetlər sahələrin təşkili və idarə edilməsi olaraq qəbul olunan qərarlar və onların mexanizmləri təşkil edir. Gəlirlərin istehlaka təsiri marketinq planlaşması ilə qiymətləndirilir. Hər hansı gəlir növünə uyğun olaraq tələb əyrisi formalaşır. Əhalinin gəlirlərinin differensiasiyasına görə paylanması ilə onun istehlak səviyyəsinə görə paylanması arasında əlaqə əhalini aztəminatlı, orta və varlı təbəqəyə bölməyə imkan verir.

Gəlirlərin forması və onun dinamikası bölgü sistemi və sosial müdafiə mexanizmlərindən asılı olaraq dəyişir. Hər bir vətəndaş üçün gəlir mənbəyi konstitutsiyon hüquq və sosial dövlətin əsas vəzifələri olaraq tənzimlənir. Əmək haqqı gəlirlərinin metodoloji əsasını əmək haqqının funksiyası və onun faydalılığı təşkil edir. İqtisadi sistemdə baş verən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmələri orta aylıq əmək haqqının dəyişməsi ümumi daxili məhsulun artımı və müəssisə gəlirlərinə uyğun olaraq planlaşdırılır. Əmək haqqının dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərində xüsusi çəkisi. dövlət mülkiyyətində işləyənlərin sayı və onların orta aylıq əmək haqqısının artımı ilə müəyyənləşir. Rəqabət mühiti şəraitində iqtisadi amillər üzrə rəqabət əmək haqqı və ona verilən əlavələr, sosial müdafiə xərclərinin artırılması və onun iqtisadi faydalıqla korrelyasiyasını təşkil etməklə baş verir. Real əmək haqqının formalaşması müəssisənin xərcləri, onun sosial müdafiə sisteminə ödənilən sosial sığorta haqlarını nəzərə almaqla hesablanır.

Əhali gəlirlərinin formalaşmasında pulsuz xidmətlər, kollektiv istehlak və hər bir ailə üzvünün mərkəzləşdirilmiş xərclər hesabına əldə etdiyi natural istehlak rol oynayır. Məcmu gəlirlər, ölkədə istehlak resurslarının məcmu və onun bölgüsündə obyektiv amillərə görə baş verir. Odur ki, məcmu gəlirlər ailə və fərdlərə fərqli təsir edir.

Əhali gəlirlərinin tənzimlənməsi bölgü sistemi və onun səmərəli təşkili formaları ilə reallaşır. Nominal gəlirlərin yüksəldilməsi onun aparıcı həlqəsini artırmaq və vergi, ödəmələr, xidmət sferasında qiymətlərin tənzimlənməsi yolu ilə

mümkündür. Gəlirlərin qiymətləndirilməsi ölkədə təkrar bölgü sistemini təkmilləşdirir. Belə ki, minimum yaşayış səviyyəsi və yoxsulluğun azaldılmasına yönəldilən tədbirlər yaşayış minimumuna görə əsaslandırılır və hesablanır.

Gəlirlərin adambaşına düşən səviyyəsi yoxsulluq həddini müəyyənləşdirir. Yoxsulluğun əsas səbəblərinin aradan qaldırılması təcrübəsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif yolla həll olunur. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun əsas səbəbləri demoqrafik proses və iş yerlərinin azlıq etməsi ilə izah olunur. Yoxsulluğun azaldılmasında fərdi yanaşma hər bir sosial qrupun həyat səviyyəsini ölçməklə müəyyənləşir. Belə ki, adambaşına düşən təsir səviyyəsi əmək haqqı və demoqrafik tərkib, ailəyə daxil olan gəlirlərlə ölçülür:

$$\bar{e} = \frac{\sum H + C}{n}$$

Burada, $\bar{e}$ – orta saylı gəlir səviyyəsi, C - digər gəlirlər, n – ailənin sayıdır.

Digər gəlirlər, sahibkarlıq gəlirləri və təkrar bölgü yolu ilə ailə ailə sərəncamına düşən gəlirləri əhatə edir.

Gəlirlərin idarə olunması, onun artımı və differensiasiyası, formaları və yüksəldilmə yolları ilə mümkündür. Daha çox alıcılıq qabiliyyəti baxımından gəlirlərin xərclərə görə tənzimlənməsi və stimulyat yaratmaqla fərqlənməsi həmçinin onun minimum istehlak səbətinə uyğun əsaslandırılması sosial müdafiə sisteminin tərkib hissəsidir. Yaşayış minimumu minimum istehlak büdcəsinə uyğun olaraq aztəminatlı ailələrin əsaslandırılmasına yönəlir.

Gəlirlərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində rolu onun alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi, aztəminatlı ailələrin gəlirlərinin tənzimlənməsi yolu ilə təmin edilir. Aztəminatlılıq hər bir ölkədə pul gəlirlərinin minimum səviyyəsi ilə ölçülür.

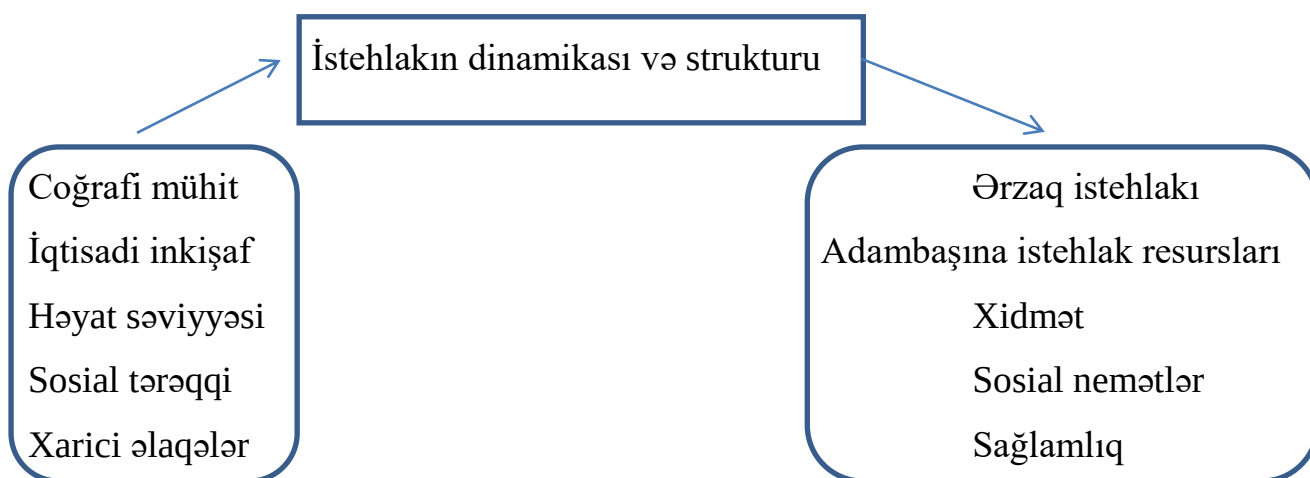
Minimum əmək haqqı əhəlinin həyat səviyyəsinin tənzimlənməsində əsas rolunu oynayır. Minimum gəlirlər minimal istehlak səviyyəsini və onun strukturunu tənzimləmək üçün istifadə olunur. Minimum əmək haqqı və minimum pensiya səviyyəsi əhəlinin gəlirlərinin artırılmasında yolları və mexanizmləri təkmilləşdirir. Minimum pensiyaların minimum əmək haqqı səviyyəsinə yaxınlaşması mexanizmi

əmək haqqı ilə ehtiyac minimumunun müəyyənləşməsi və ona uyğun ünvanlı sosial yardım verilməsi, inflyasiya səviyyəsinə uyğun olaraq əhalinin gəlirlərinin indeksasiyası və əlavə güzəştlərin edilməsi mexanizmlərini əsaslandırılır. Minimal gəlirlər və minimal istehlak səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatında baş verən dinamik dəyişikliklər və həmçinin ehtiyacların dinamizmi ilə təkmilləşir.

2.2. Əhali istehlakının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində rolunun təhlili

Əhalinin həyat səviyyəsinin sintetik göstəricisi olaraq istehlak sferası və əhalinin maddi və mənəvi nemətlərə tələbatının dinamikası və onun ödənilməsi yolları təşkil edir. İstehlak sferası əhalinin sosial-iqtisadi göstəriciləri və onların tələbat səviyyəsinə uyğunluğu ilə müəyyənləşir. Tələbat sistemi kriterial inkişaf meyli olaraq cari iqtisadi səviyyə və onun təşkili üsullarından xeyli asılıdır. İstehlakın dominant rolu bir sıra amillərin təsiri və onun nəticələri ilə ölçülür. İstehlakın dinamikası, strukturu və dəyişmə meylləri, intensivliyi, marketinq strukturu həyat səviyyəsinin kompleks göstəriciləri ilə formalaşır. Əhali rifahının tənzimlənməsi üçün obyekt olmaqla tədqiqat kimi özünün metodoloji və təşkilati quruluşu ilə fərqlənir.

İstehlakın həyat səviyyəsi və iqtisadi inkişafın dinamikasında rolu onun şəraiti və nəticələri ilə qiymətləndirilir. Dominant olaraq aşağıdakı amilləri və nəticələri əlaqələndirmək olar:

Sxem 2.3. Əhali istehlakının dinamikası modeli

Sxemdə daha çox əhali istehlakının formalaşmasında ölkənin iqtisadi inkişafı, onun həyat səviyyəsi və sosial tərəqqisi istiqamətində funksional vəzifələr və əldə olunan istehlak səviyyəsi, onun istiqamətlərinin dinamkası təhlil olunur. İstehlakın formalaşmasında tələbat sistemi və istehsal olunan məhsulların, xidmətlərin rolu qiymətləndirilir.

Əhali istehlakının yüksəldilməsi, istehlak bazarı və bu bazardan maddi və mənəvi nemətlərin əldə edilməsinin iqtisadi imkanları və istehlakçının motivi, istehlak davranışı, təsərrüfat və idarəetmə qabiliyyəti ilə kompleks tədqiq oluna bilər. Bu istiqamətlərin hər biri xüsusi təşkilati idarəetmə obyektinə olmaqla özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir. Əhəlinin alıcılıq qabiliyyəti onun istehlak gücünü, tələbinin inkişafını formalaşdırır. Gəlirlərin differensiasiyası gəlirlərin vektorunu, onun strukturunu formalaşdırır.

Azərbaycan əhalisinin istehlak bazarı ayrı-ayrı məhsulların istehlakı, onun natural və pul xərcləri hesabına formalaşma mənbələri və xarici ölkələrdən gətirilən məhsulları və xidmətləri nəzərə almaqla qiymətləndirilir. İstehlak bazarının iqtisadi və təşkilati problemləri strateji marketinq planlaşması hesabına baş verir. Kənd təsərrüfatının, sənayenin və xidmət sferasının təşkili və idarə edilməsi istehlak bazarında məcmu tələb və məcmu təklifin tarazlığını, tələb və təklifin tarazlığını təmin edir. Tələb və təklifin makrosəviyyəli tədqiqi iqtisadi artımın istehlak resurslarına və investisiya xərclərinə bölünməsi, investisiyanın birbaşa və multiplikasiya effektini qiymətləndirməklə öyrənilir. İstehlak investisiyası xidmət sahələrinin genişlənməsi, ayrı-ayrı sahələrin inkişafı ilə gəlirlərin artırılması və tələbə uyğun yeni çeşidli və keyfiyyətli məhsulların istehsalı təsir edir. İstehsalın artım tempi bazarın məcmu təklifini formalaşdırır.

Cədvəl 2.2. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ümumi daxili məhsul istehsalı, cari qiymətlərlə, milyon manatla

İFNT üzrə seksiyanın hərf işarəsi və adı		2012*	2013*	2014*	2015*	2016 ¹⁾ *
A	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	2 813,7	3122,2	3139,2	3359,3	3369,6
B	Mədənçıxarma sənayesi	23 570,1	22790,2	20222,3	14370,2	18519,8
C	Emal sənayesi	2 321,8	2452,8	2777,8	2713,9	3120,3
D	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1 082,2	1107,6	1078,2	734,7	704,4
E	Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	66,3	91,1	91,1	93,6	102,5
F	Tikinti	5 507,9	6753,7	7454,4	6499,5	6394,2
G	Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	3 654,0	4148,9	4652	5387,8	6152,2
H	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2 693,6	2568,9	2655,9	3241,9	4102,4
I	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	897,4	1069,2	1269,1	1312,8	1436,3
J	İnformasiya və rabitə	945,1	1011,9	1070,9	1087,7	1060,2
K	Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1 080,3	1262	1536,7	1580,7	1598,0
L	Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	960,4	1210,4	1466	1850,7	1871,0
M	Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	672,6	792,3	833,6	858,4	867,7
N	İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	296,0	360,7	384,9	373,0	377,1
O	Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	1 253,3	1471,7	1638,6	1695,7	1714,2
P	Təhsil	1 710,6	1896,9	1942,8	1947,1	1968,4
Q	Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	908,9	1030,6	1133,2	1137,9	1150,3
R	İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	451,2	533,2	594,7	610,5	617,2
S	Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	466,3	629,7	659,7	665,6	676,7

	Maliyyə vasitəçilərinin şərti hesablanmış xidmət haqları (MVŞHXH)	-	-	-	-	-
C	Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	51 351,7	54304,0	54601,1	49521,0	55802,5
D.21	Məhsula və idxala vergilər (+)	3 550,8	4036,8	4601,8	5036,9	4771,8
D.31	Məhsula və idxala subsidiyalar (-)	158,8	158,8	188,8	177,9	180,7
B.1*g	Ümumi daxili məhsul (bazar qiymətlərində)	54 743,7	58182,0	59014,1	54380,0	60393,6

1) İlk məlumatlar əsasında

*) Metodologiyanın təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq maliyyə vasitəçilərinin şərti hesablanmış xidmət haqlarının həcmi iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölüşdürülmüşdür.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Əhali istehlakını bazarda təklif və onun konkret ailə və hər nəfərə düşən payı ilə həyat səviyyəsinin dinamikası haqqında fikir söyləmək olar. Amma istehlak olunan məhsulların bütün istehlak strukturunda strukturu və gəlirlərin dəyişməsi ilə istehlakçının reaksiyası, motivi, keyfiyyəti göstəricisi olub, maddi və mənəvi nemətlər məcmusunda fəallığı və doyma halını göstərir. İnsan istehlakının müasir hədəflərə və keyfiyyətə yüksəlməsi və insanların istehlak davranışında seçmə qabiliyyətini xarakterizə edir. Əgər gəlirlərin 1 faiz dəyişməsi ərzağa təsir etmirsə, artım həmin məhsulların istehlakının doyma halına çatmasını və gəlirlərin sonrakı dəyişməsi yeni istehlak nemətlərinin olmasını tələb edir.

Əhali istehlakı makro və mikroəviyyəli artım və struktur modelinə uyğun təşkil olunur. Hər bir istehlak növünün istehlakçıları və onların sosial iqtisadi amilləri uyğun motivizasiya yaradır. Motivizasiya uyğun olaraq istehlakçıları uyğun tiplərə bölür. İstehlakçı tiplərinə uyğun istehlak bazarını tənzimləməsi, uyğun olaraq tələb əyrisi və onun dəyişmə dinamikası ilə ölçülür. İstehlakın həyat səviyyəsinə təsiri kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. İstehlakın kəmiyyət artımı onun natural və dəyər göstəricilərinin dəyişməsinə və onun struktur çevrilməsinə əhatə edir.

Cədvəl. 2.3. 2016-cı ildə Azərbaycanda qida məhsullarının istehlakı (il ərzində əhalinin hər nəfərinə, kiloqram)

Ət və ətə çevirməklə ət məhsulları (piy və içəlatı daxil etməməklə)	33,5
Süd və süd məhsulları (heyvan yağını daxil etməklə) südə çevirməklə	270,7
Heyvan yağı (natura şəklində) ...	...
Yumurta, ədəd	158,0
Şəkər	30,2
Bitki yağı	10,5
Kartof	72,3
Tərəvəz və bostan məhsulları (təzə halda)	106,6
Meyvə və giləmeyvə (təzə halda; şəraba aid olanı əlavə etmədən)	78,2
Çörək məmulatları (un hesabı ilə çörək və un, yarım və paxlalar)	138,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Əhali istehlakının dəyəri onun rasionuna daxil edilən əmtəələrin, xidmətlərin və onların qiyməti ilə, keyfiyyəti və çeşidi ilə ölçülür. Ona görə də həyat səviyyəsinin istehlak göstəriciləri baxımından qiymətləndirilməsi məcmu və fərdi tələbatın ödənilməsi dərəcəsindən ölçülür. Hər hansı əmtəə və xidmət tələbatı sosial qruplar və ayrı-ayrı fərdlər üzrə hesablanır.

$$T_{ij} = T_{sf} / T_{sm}$$

Burada T_{ij} – i qrup əhalinin j əmtəə və xidmət istehlakı ilə tələbatının ödənilməsi dərəcəsidir (f – fərdi, m – məcmu).

Tələbatın ödənilmə dərəcəsini ödəmək, tələbatın özünün qiymətləndirilməsi və onun müvafiq şəraitdə reallaşması imkanlarını və alternativ variantlarını nəzərə almaqla müəyyənləşdirilir.

İstehlakın həyat səviyyəsinə təsiri onun strukturu ilə müəyyənləşir. Belə ki yoxsul ailədə istehlak strukturu qiymətdən asılı olaraq formalaşır. Orta təminat səviyyəsində istehlakın səviyyəsində maddi və mənəvi nemətlər 60-70 faiz təşkil edir.

Varlı təbəqələrdə istehlakın strukturunda xidmət 30 faizə qədər təşkil edir.

İstehlakın təşkilati problemləri aşağıdakı tədbirlər və yollar ilə mümkündür:

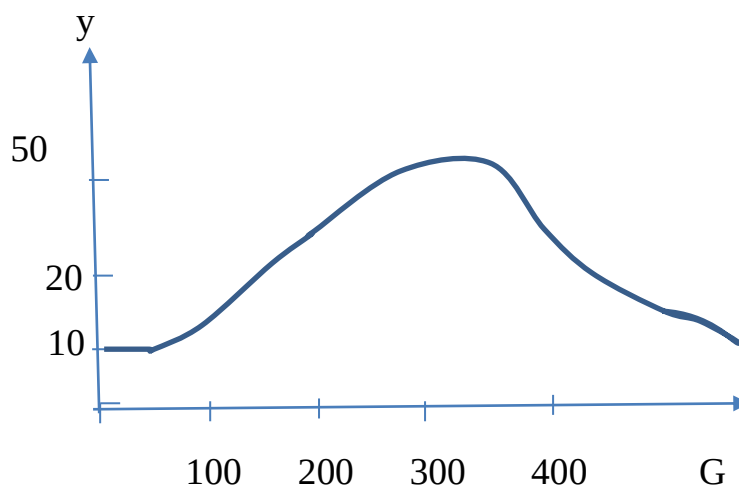
- əhalinin gəlirlərinin yüksəldilməsi və onun strukturunun təkmilləşməsi;
- əhalinin istehlakına təsir edən ən vacib məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsi;
- əhalinin qütbləşmə səviyyəsini nəzərə almaqla sosial müdafiə tədbirlərinin təşkili və səmərəli formalarının tətbiqi
- əhalinin əmanətlərinin və əmlakının qorunması

Əhali istehlakının yüksəldilməsinin keyfiyyət strategiyası bazarın marketing təşkilidir. İstehsalın tələbata uyğun tənzimlənilməsi bazar rəqabətinin inhisarçılıqdan uzaqlaşması və alıcılıq qabiliyyətinə uyğun əmtəə və xidmət təklifləri rol oynayır. İstehsalın istehlak tələbinə uyğunluğu əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğun bazarın idarə edilməsi onun çeşidi və keyfiyyəti ilə dövlət nəzarətinin istehlakçı hüquqlarının qorunmasına uyğun Azərbaycan Respublikasında istehlakçı hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun əsas məqsədi və vəzifəsi əhalinin istehlak qabiliyyətinə və alıcılıq qabiliyyətinə görə əmtəə və xidmət bazarının təşkili və idarə edilməsi istiqamətlərini və üsullarını əhatə edir.

Əhali istehlakının idarə edilməsi inzibati qaydada deyil, iqtisadi metodlarla təmin olunsa da, bu sahənin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsulluğun azaldılması baxımından bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur.

- əhalinin yoxsulluq həddində yaşayan insanların minimum istehlak səbətinin təmin olunması üçün dövlət sosial siyasətinin əsas istiqamətlərini təşkil edir;
- əhali istehlakının təmin olunmasında azad bazar münasibətləri ilə yanaşı, müdafiə olunan əhali qrupları üçün pulsuz və güzəştli xidmətlərin, sosial müavinətlərin təşkili;
- əhali istehlakının tənzimlənməsində qiymət, gəlir və xidmətin çeşid və keyfiyyətinin təşkili və dövlətin bu sfera üzrə proteksionizm siyasəti;

Əhalinin istehlakının məşğulluğu, sahə və ərəzi quruluşu ilə fərqlənir. Müasir şəraitdə istehlakın formalaşmasında bəzi məhsulların idxalı və ixracının artması onun təklifinin azalmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, bir sıra məhsulların daxili istehsal hesabına ödənilməsi əhalinin birbaşa istehlakı formalarına və gəlirlər vasitəsilə alıcılıq qabiliyyətinə təsir edir. Əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyası onun istehlakının differnsiasiyasını doğurur. Gəlir və istehlakın arasında tarazlığa həmçinin yığının dəyişməsi təsir edir.

Burada G – gəlirlər, y - əhalinin xüsusi çəkisidir.

Fikrimcə, istehlakın idarə edilməsi iki əsas səviyyədə aparılır. Maddi nemətlərin istehsalı və bölgü münasibətləri istehlakın ailə və region səviyyəsində sosial-demoqrafik və ailə tərkibinin istehlak davranışı ilə birinci istiqamətdə məcmu

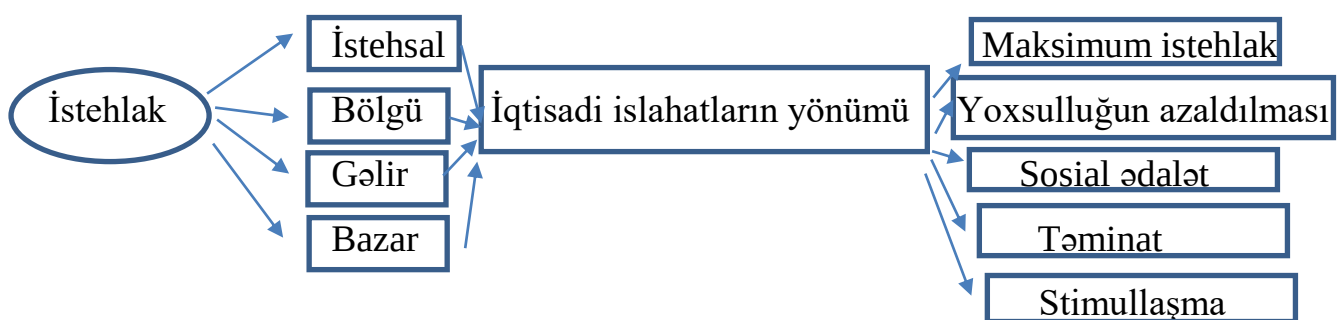
gəlirlər, onların formaları, pul və natural gəlirlər, həmçinin istehsal resurslarının faktiki və perspektiv bölgüsü daxildir.

İkinci səviyyədə isə eyni gəlirlərin formalaşması şəraitində belə ayrı-ayrı ailələrin və sosial demoqrafik qrupların istehlak məhsullarına eyni olmayan tələbatları daxildir.

Əhali istehlakının idarə edilməsi yolu iqtisadiyyatın təkmilləşməsi, islahatların reallaşmasının meyarıdır. İstehlakın səmərəli təşkili ilə iqtisadi və sosial idarəetmənin tələbatın ödənilməsinə yönəldilməlidir.

İstehlak modeli çoxmilli model olaraq dinamikimi təşkil edir.

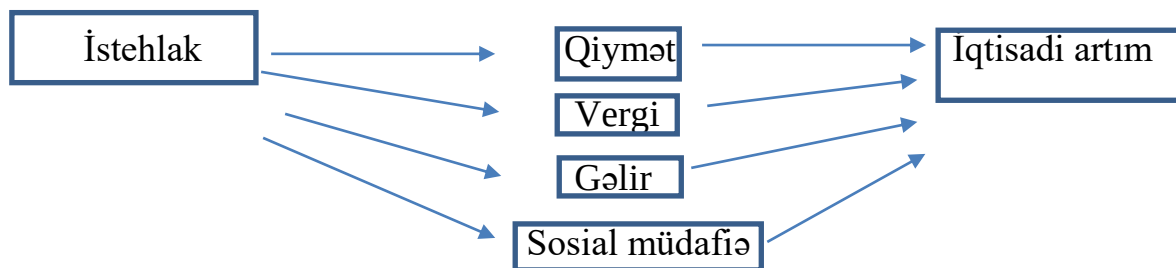
Əhali istehlakının təşkili və idarə olunması üçün əsas meyar üzərində qurulur. Birincisi istehlak iqtisadi münasibətlərin nəticəsi olmaqla kommersiya marağı və iqtisadi artımın əsas amili olaraq qiymətləndirilir. Bu istiqamətdə istehlak bazarının səmərəli təşkili marketinq planlaşması və biznesin təşkili əhali tələbatına uyğun olaraq tənzimlənir. Kommersiya marağı sahibkarlığın inkişafı səmərəli texnoloji proseslər investisiyanın səmərəli istifadəsi və marketinq planlaşmasını əhatə edir. İstehlakçı motivini və alıcılıq qabiliyyətini nəzərə almaqla onun təkmilləşməsinə nəzərə alır. İstehlak və istehsal arasında əlaqə makro və mikrosəviyyəli bölgü və resursların formalaşmasını əhatə edir.

Sxem. 2.4. İstehlak və iqtisadi münasibətlər

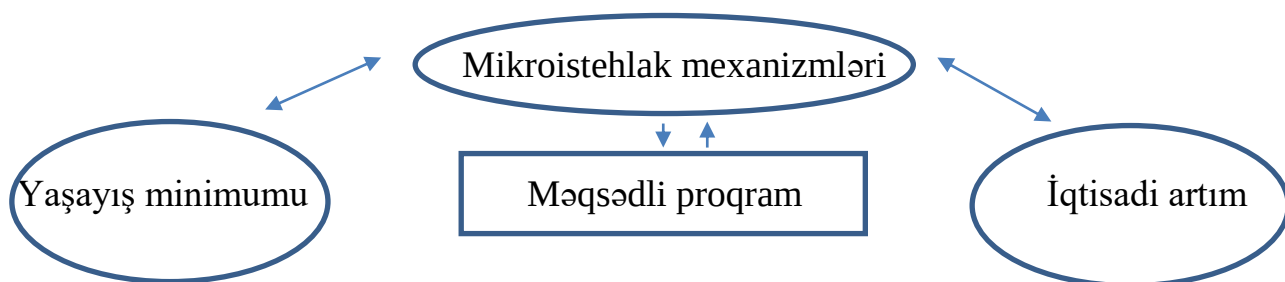
Sxemdən göründüyü kimi istehlak sferası bir-biri və istehsal, bölgü, sosial müdafiə sistemi və bazarın təşkili üsulları ilə müasir texnoloji planlaşma yollarını nəzərə almaqla kompleks sistemli idarəetmə zəruriliyini yaradır. Tədqiqat və proqnoz xarakterli makro və mikrosəviyyəli mexanizmləri bu aspektləri nəzərə alır.

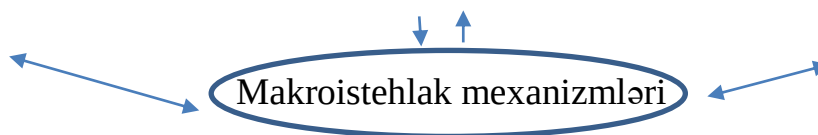
İkinci əsas istiqamət istehlak prosesinə özünəməxsus qanunauyğunluqlar, mexanizmlər və istehlakçı ilə bağlı olan şəraitin tənzimlənməsi yollarını əhatə edir. Bu istiqamətdə istehlakçıların özünün sosial-iqtisadi amilləri tədqiq olunur. Onların istehlak səviyyəsinə təsiri qiymətləndirilir. İstehlak mexanizmləri əks əlaqə ilə iqtisadi mexanizmlərə təsir edir.

Sxem 2.5. İstehlak mexanizmləri

Biz istehlak sferasının ikinci istiqamətinin mexanizmlərinə birinci aspektdən tənzimlənməsi və idarə edilməsinin keyfiyyət və real amili olaraq baxırıq və integral səmərədən bu mexanizmlərin təkmilləşməsi istiqamətlərini əsaslandırırıq. Məqsədli proqram olaraq hər bir nemət və xidmət üzrə istehlakın maksimumlaşmasına təsir edən mikrosəviyyəli funksional mexanizmlərin meyllərindən baxırıq. Belə ki, istehlak səbətinin strukturu əhalinin yoxsul təbəqələrinin istehlak səviyyəsinin tənzimlənməsi, məqsədli proqramın hazırlanmasına təsir edir. İstehlakın formalaşmasında formalaşan amillər uyğun proqramlarda texnoloji amil kimi istifadə olunur.

Sxem 2.6. Makro və mikrosəviyyəli idarəetmə mexanizmləri

İstehlakın əsas tərəfləri tələb və təklif tarazlığı, bu tarazlığa aparan üsullar bazar münasibətlərini tənzimləyir. Tələb əyrisi hər bir sosial qrup üçün ayrı-ayrı artım tempinə malikdir. Əgər hər hansı bir amilin $\Delta^i x$ dəyişməsi, $\Delta \dot{I}_s$ istehlak növü və məhsul üzrə baş verirsə, onda elastiklik əmsalı

$$E = \Delta^i x / \Delta \dot{I}_s$$

Burada E –faktorlarla istehlak arasında dəyişmə meylini göstərir. Təcrübə göstərir ki, elastiklik əmsalı Q –qiymət, C – gəlir, n – ailə tərkibindən asılıdır.

$$E = f(q^i, c^k, n^j)$$

Burada n –əhalinin tərkibidir.

İstehlakın maksimumlaşması həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin meyarı olmaqla maddi, mənəvi və sosial nemətlər üzrə eyni olmayan faydalılıq kəsb edir. Daha çox maddi nemətlər ödənildikcə mənəvi tələbata üstünlük verilir. İstehlak prioritetləri inzibati yolla deyil, təşkilati-iqtisadi amillərlə reallaşdırılır. Bazar tələbatı və kommersiya mənfəəti istehsalçı və biznesmenləri uyğun əmtəə və xidmətlə təmin etməyə maraqlandırır.

Əhali istehlakının idarə edilməsi kommersiya marağı məqsədinə yönəlsə də, dövlətin bazara təsiri əhali rifahının yüksəldilməsi və tələbi nəzərə almaqla istehsal və idaxal strukturunu təkmilləşdirmək yolları əsas rol oynayır.

İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, azad bazar rəqabəti və vacib məhsulların istehsalına stimulyat yaratmaq məqsədi prioritet istiqamətlərdir.

Azərbaycanda əsas istehlak ərzaq təhlükəsizliyi baxımından kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin səmərəli təşkili istiqamətləri kəsb edir. Kənd təsərrüfatı

istehsalında bir sıra məhsulların istehsalı daxili bazarın tələbatını ödəyir, o cümlədən ət və ət məhsulları meyvə-tərəvəz, kartofa tələbat daxili istehsal hesabına ödənilir.

Bəzi məhsulların idxalı əhalinin istehlak tələbatının ödənilməsində öz xüsusi çəkisini saxlayır. O cümlədən buğda, yağ, bitki yağları, çay-kofe, və digər ərzaq məhsulları idxal hesabına ödənilir. Ərzaq təhlükəsizliyi proqramları ölkədə əhalinin ərzaq tələbatını daxili istehsal hesabına ödənilməsi və təhlükəsizliyini təmin edilməsinin iqtisadi-təşkilati mexanizmlərini və resurslarının səmərəli istifadəsi yollarını əhatə edir. Ərzaq təhlükəsizliyi kontekstində regionların iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək, kəndin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək və kənd əhalisinin rifahı və maksimumlaşmasını təmin etmək konsepsiyası əsas rol oynayır. Ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilən tədbirlərin, o cümlədən taxılçılığın inkişafına edilən güzəştlər və vergilərin tutulması ərzaq məhsullarının qiymətinin sabit saxlanılmasına səbəb olur.

Bazarın təşkili region və tələb funksiyasına uyğun olaraq təkliflə planlaşdırılır. Azərbaycan Respublikasında əhalinin xərcləri və natural təsərrüfat hesabına əhalinin istehlakı ödənilir. Əhalinin xərclərinin əsas parametrləri onların mobil gəlirləri və hər nəfərə düşən məcmu gəlir səviyyəsi ilə ölçülür. İstehlak xərcləri maddi və mənəvi xərclərə bölünməklə ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmət istehlakına bölünməklə həyat səviyyəsinin istehlak strukturuna təsirini göstərir. Əhalinin sorğusu materiallarına görə, istehlak strukturunda xərclərə görə aşağıdakı dinamika mövcuddur:

Cədvəl 2.4. Əhalinin istehlak xərcləri (faizlə)

İstehlak xərcləri	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Cəmi	100	100	100	100	100	100
O cümlədən						

ərzaq məhsullarına	53.7	48.2	41.5	40.7	40.5	40.5
Qeyri-ərzaq mallarına	15.6	15.2	17.1	17.4	17.3	17.4
Alkoqollu içkilər	0.6	0.5	0.5	0.5	0.5	0.6
Xidmətlərə	30.1	36.1	40.9	41.4	41.7	41.5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

İstehlakın idarə edilməsi gəlirlər, xərclər, yığım və pul vəsaitləri ilə dövlətin proteksionizm siyasəti ilə müəyyənləşir. İstehlaka təsir etmək, investisiya, iş yerləri və marketing planlaşdırması ilə kompleks və sistemli modellər ilə reallaşır. İnvestisiya və sosial xərclər arasında multiplikasiya səmərəsi deyilən qarşılıqlı əlaqələr baş verir. İnvestisiya əmək tutumlu sahələrin və xidmət sferasının inkişafına göndərilməkləyeni iş yerləri açır və gəlirlərin artırılmasına səbəb olur. İstehlakın məcmu tələbata uyğun planlaşdırması üçün istehlak resurslarının təkrar istehsal mahiyyəti baxımından qiymətləndirilməsi metodiki baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Müasir şəraitdə istehlak resurslarının özündəxs etdirir:

$$\overline{İsR} = G + İn + Y$$

Burada $\overline{İsR}$ – istehlak resursları, G – gəlirlər, $İn$ – investisiyanın əhali ilə bağlı həcmi, Y – yığımın həcmidir.

İstehlak resurslarının həcmi geniş təkrar istehsalı təmin edən ekvivalent dəyər kimi qiymətləndirilir. Sintetik effekt olaraq istehlak resursları maddi və mənəvi nemətlərin istehlak potensialını göstərir. Fikrimcə, bu inteqral göstərici istehsal-bölgü münasibətlərini ümumdaxili məhsula olan nisbətləri ilə müəyyənləşir. Planlı təsərrüfat sistemində bu göstəricinin milli gəlirə olan nisbəti 80-85 faiz qəbul edilirdi. Azərbaycan Respublikasında bu göstərici bütün mülkiyyət formasından asılı

olmayaraq ailə və fərdin istehlakına düşən maddi nemətlər, xidmət, həmçinin kollektiv istehlak nemətlərini əhatə edir.

İstehlakın formalaşmasında gəlirlərin dominantlığının istehlakının əsas parametrlərini formalaşdırır. Gəlirləri idarə etməklə istehlakın əsas forma və mənbələrini idarə etmək mümkündür.

İstehlak həcmnin dinamikası ümumi daxili məhsulun artımı, əmək haqqı və sahibkarlıq gəlirlərini artıma sosial müdafiə xərcləri ilə artır. Onun strukturu əhalinin istehlak davranışı, bazar qiymətləri və əhalinin seçimi ilə bağlıdır. Demografik proses respublikada istehlak davranışının strukturuna təsir edir. Təhsilə tələbat sağlamlıq, mədəni və sosial sahələrin inkişafı istehlakın strukturuna təsir edir. Respublikada istehlak sferası kənd, şəhər və məşğulluq səviyyəsinə görə fərqlənir. Demografik proses təbii artımın azalması ilə və ailə dəuşaqların işləyənlərə nisbətində azalması istehlak nemətlərinə təsir edir.

Cədvəl 2.5. Əhalinin strukturu (nəfər)

	2011	2013	2014	2015	2016	2017
Əhalinin ümumi sayı	9111,1	9356,5	9477,1	9593,0	9705,6	9810,0
Əmək qabiliyyətli əhalinin sayı	6285,9	6473,6	6548,9	6616,4	667,8	6705,5
Pensiyaçıların sayı	1292,1	1272,1	1277,1	1290,9	1299,9	1315,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Əhalinin demografik tərkibi onun kənd və şəhər şəraitində yaşaması gəlir və istehlakın mənbə və formalarına görə xüsusiyyətlərini yaradır. Əhalinin gəlir və istehlakının funksional və struktur əlaqəsi planlaşma strategiyasını formalaşdırır. Kənd əhalisinin gəlir və istehlakında əsas rolu sahibkarlıqdan gələn məcmu gəlirlər pul və natural formada daxil olur. İstehsalın təşkili və proqnozu fəaliyyət növü olmaqla təşkilati-iqtisadi və sahə strukturuna malikdir. Bazar münasibətləri

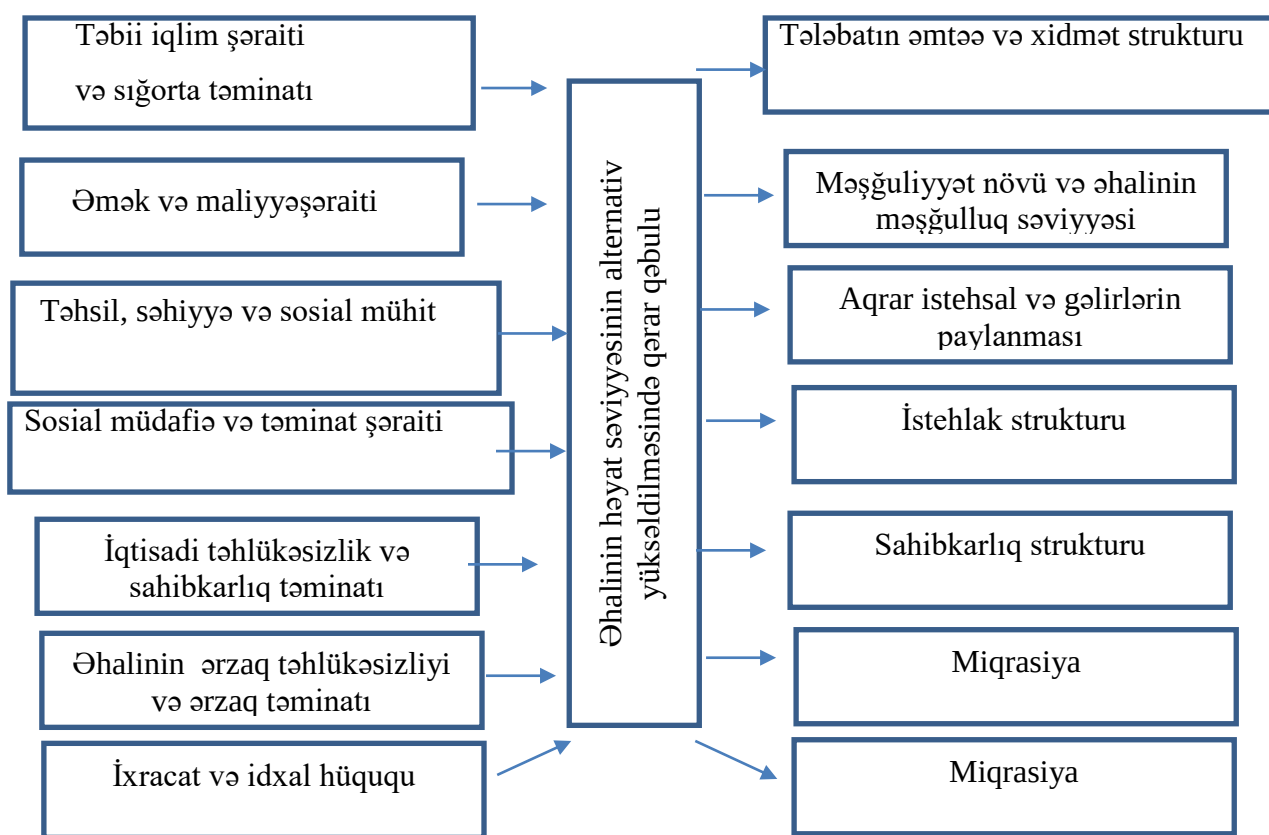
şəraitində istehlak bazarə tənzimləmə obyektı olaraq marketinq planlaşması ilə həyata keçirilir. Strateji planlaşma tələb və təklifi idarə etmək üçün marketinq planlaşması ilə əhalinin tələbinə və kommersiya marağına uyğun olaraq həll olunur. İstehlak bazarının planlaşması ticarətin təşkili xidmət sferasını və pullu-pulsuz xidmətin əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğun olaraq yerləşməsi və təşkili üzrə həll olunur.

İstehlakın strateji planlaşması iqtisadi artım və tələbata uyğun maddi və mənəvi nemətlərin həcmində, onların əsas mənbələrini müəyyən edir. İstehlak strukturunun təkmilləşməsi müxtəlif meyarlar baxımından strateji planlaşma obyektidir. Davamlı inkişafı tarazlamaq üçün istehlak bazar tələbi və onun strukturuna təsir edir. Makrosəviyyəli proporsiyalar olaraq maddi və xidmət sferasının məhsulu planlaşdırılır. İstehlakın proqnozu istehsal, idxal və onun əsas strukturunu formalaşdırır, ölkədə daxili istehsal, idxal və ixracın əsas balanslarına təsir edir. Bir sıra məhsulların bazar tələbinə uyğun təşkili planı sahibkarlar üçün istiqamət olur. Xidmət istehlakının strukturu dövlətin pulsuz xidmətə kapital qoyuluşunu, müavinətləri və ayrı-ayrı sahələrin özünün müəssisə fəaliyyətini təşkil etmək üçün əsas verir.

2.3. Müasir şəraitdə sosial inkişafda əsas istiqamətlər

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin alternativ yollar, onun kompleks tədbirləri ilə reallaşması daha səmərəli variant kimi qəbul olunur. Çünki həyat səviyyəsinin orta statistik göstəricilər ilə reallaşması daha səmərəli variant kimi qəbul olunur. Həyat səviyyəsi orta statistik göstəricilər ilə qəbul olunduğu kimi bir sıra dinamik və fərdi göstəricilərlə bağlıdır. Ona görə də onun formalaşmasında hər bir ailənin və onun tərkibində fərdlərin qazancı, həyat tərz, həmçinin istehlak davranışı ilə ölçülür. Ona görə də kənd yerlərində ayrı-ayrı sosial demoqrafik tərkibli insanların məşğulluq və fəaliyyət növü, habelə təhsil səviyyəsi, ictimai rol ilə fərqlənən insanların həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi vacib şərtlərdəndir. Ona görə də həyat səviyyəsinin formalaşma xüsusiyyətləri, onun ayrı-ayrı sosial demoqrafik tərkibli əhali üçün seçim variantı perspektiv yolların əsaslandırılmasına gətirib çıxarır.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində iki əsas istiqaməti əsaslandırmaqla bu istiqamətdə aparılan siyasətin nəzəri və praktiki mexanizmlərini əsaslandırmaq mümkündür. Birinci əsas istiqamət real şəraitin yaradılması və bu şəraitdə imkanlar və mövcud əmək, maliyyə və təşəbbüskarlıq differensiyasına uyğun qərar qəbuluna şərait yaratmaqdır. Bu yol hər bir vətəndaşın hüquqları və həmin hüquqlar üçün şəraiti yaradan əmək, təhsil, səhiyyə və həmçinin sosial tələblərini ödəmək üçün makroiqtisadi sosial indikatorlar rolunu oynayır. Sxematik olaraq aqrar sahədə sosial-iqtisadi şərait aşağıdakı sistem yanaşma üsulu ilə mümkün olur.

Sxem 2.7. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin makroiqtisadi mühiti

Respublikada aparılan islahatların aparıcı məqsəd və resurs təminatı olmaqla variantların seçilməsini müəyyən edir. İslahatlar istiqaməti olaraq ictimai mühit, azad seçim və dövlət təminatında məcburilik istehlakın maksimumlaşdırılması və onun tələbat növünə nisbətən ödənilmə dərəcəsinin maksimumlaşdırılması mexanizmləri təşkil edir.

Makrosəviyyəli mühit əhəli üçün eyni istifadə imkanı yaratsa da, fərdi sosial və iqtisadi indikatorlar və bu yaradılan ictimai mühitdən istifadə və mənimsəmə faizinə

görə differensiallaşır. Əhali eyni gəlir səviyyəsinə sosial demoqrafik tərkibinə və həmçinin fəallıq dərəcəsi olan təhsil, məşğulluq və həmçinin faydalılıq fəaliyyətinə malik olmadığı üçün onların həyat səviyyəsinə görə differensiasiyası baş verir. Bu zaman həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları bir sıra metodoloji prinsiplərinə görə təsnifatlaşır.

Ona görə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin ikinci əsas istiqaməti konkret ünvanlı sosial iqtisadi tədbir və qabaqcadan müəyyənlanmış prinsiplər və normativ baza əsasında planlaşdırılan strateji məqsəd kimi və menecment ifadəsi olaraq reallaşır. Beləliklə, dövlətin sosial yönlü siyasəti onun əsas texnoloji parametrləri ifadə olunur.

Sosialyönlü istiqamət funksional maddi maliyyə modeli olaraq, uyğun kontingentlər, həmin kontingentlərin mövcud sosial-demoqrafik xarakteristikası və perspektiv dəyişmələr prizmasında arzu olunan tipik istehlakçılar qrupları kimi təsvir olunur. Belə ki, respublikada əhalinin, xüsusən kənd əhalisinin yaşayış səviyyəsinə görə qruplaşması və hər qrupun islahatlar şəraitində öz yerini dəyişməsi ehtimalı başqa bir struktur səviyyəyə gətirib çıxarır.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində orta səviyyə və yaxud əksəriyyət üçün tətbiq olunan tədbirlər əsas rol oynayır. Səmərəlilik baxımından ünvanlı yardım pensiya, müavinətlər, güzəştli kreditlər və həmçinin hər bir nəfərin fərqli üstün fəaliyyəti ilə nisbətən artıq əldə etdiyi gəlirlər və istehlak malları ilə fərqlənir. Bu aspektdə də gəlirlərin artımı. İstehlak qiymətlərinin aşağı salınması, əmtəə və xidmət bazarının tələb və tədiyyə qabiliyyətinə uyğunluğu təşkili-iqtisadi tədbirlər olmaqla sosial səmərə baxımından müxtəlif əhali qrupları eyni dərəcədə təsir etmir, Ona görə də əmtəə və xidmət istehlakı bazarında əhalinin qatılmış rifah səviyyəsini qiymətləndirməklə onun yüksəldilməsi üçün fərdi tədbirlər, yaxud dövlət yardım və güzəşt siyasəti formalaşır. Güzəşt siyasəti sahələr üzrə yaxud ayrı funksional təyinat üçün zəruri olan əmtəə və xidmətlər üçün deyil, konkret istehlakçı və subyektlər istifadə olunlaqla onun birbaşa səmərəsini seçmək olur.

Sosialyönlü tədbirlər yoxsulluq həddi və bu həddə yaşayan əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması tədbirləri əhatə edir. Əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə görə paylanma qanunauyğunluğu təminatın dövlət strategiyasını hazırlamağa əsas verir. Belə ki, gəlirlərin adambaşına düşən səviyyəsi mövcud qiymət sektorunun dəyişməsi şəraitində istehlak üçün məhdud olan əmtəə və xidmətlərin məcmusunu müəyyənləşdirir.

Cədvəl 2.2. 2016-cı ildə əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə bölgüsü (faizlə)

	Cəmi	Şəhər yerləri	Kənd yerləri
Bütün ev təsərrüfatları	100	100	100
0-60,0 manat	29,5	25,1	34,6
60,1-100,0 manat	50,4	20,1	50,7
100,1-160,0 manat	16,4	19,9	12,5
160,1 manat və çox	3,7	4,9	2,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldən göründüyü kimi, ölkəüzrə gəlirlərin adambaşına düşən səviyyəsi də orta təbəqənin xüsusi çəkisi yüksəkdir. Bu göstərici ölkəüzrə 50,4 faiz təşkil edir. Bu, ölkəüzrə həyat səviyyəsinin yaxşılaşdığını, əhalinin gəlir əldə etmək mənbələrinin çoxaldığını göstərir.

Eyni zamanda təhlildən məlum olur ki, adambaşına orta aylıq gəlirlərin səviyyəsi yüksəldikcə bu bölgədə əhalinin xüsusi çəkisi azalır. Təhlil göstərir ki, şəhər yerləri ilə müqayisədə kənd yerlərində aşağı gəlirli (0-60,0) manat ailələrin xüsusi çəkisi 9,5 faiz çoxdur. Kənd təsərrüfatında istehsalçı məhsul istehsalına görə çəkilən xərclərə görə az gəlir götürməsi səbəbindən bəzi təsərrüfatların zərər çəkməsi

əhalinin gəlirlərinə təsir etmiş, nəticədə şəhərlə müqayisədə kənddə orta aylıq gəlirlərin səviyyəsi aşağı olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, adambaşına orta aylıq gəlirlərin səviyyəsi 60,1-100,0 manat olan bölgədə şəhər yerləri ilə müqayisədə kənd əhalisinin xüsusi çəkisi 0,6 faiz yüksəkdir. Bu, son illərdə aparılan aqrar islahatların uğurlu nəticələri, gəlirlərin tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, aqrar sahəyə dövlət yardımlarının artırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Təhlil göstərir ki, adambaşına orta aylıq gəlirlərin səviyyəsi artdıqca kənd əhalisinin xüsusi çəkisi şəhər yerləri ilə müqayisədə daha aşağıdır.

Belə tendensiya kənd təsərrüfatında gəlirlərin aşağı olması, ilk növbədə istehsal sahələrinin ixtisaslaşması və intensivləşməsi səviyyəsindən, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar sahələrarası əlaqələrin zəifləməsi, eyni zamanda bölgü münasibətlərində baş verən uyğunsuzluqların təsiri ilə əlaqədar olmuşdur. Bütün bunlar kənd əhalisinin həyat səviyyəsində əks olunaraq onların maddi rifahının zəifləməsinə təsir etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, kənd əhalisinin gəlirlərinin formalaşmasına aşağıdakı amillər təsir göstərmişdir:

- yeni mülkiyyət formalarının yaradılması;
- əməyin məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında sosial-iqtisadi nisbətin təmin olunmaması;
- yığım və istehlak fondları arasında sosial-iqtisadi nisbətin təmin olunmaması;
- məhsul satışından gəlirlərin aşağı düşməsi;
- təbii torpaq-iqlim şəraiti;
- təbii və istehsal amillərindən istifadə və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə kənd əhalisinin gəlirlərinin artırılmasında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi mühüm yer tutmuşdur. Sahibkarlığın inkişafı şəraitində aqrar sahədə gəlirlərin formalaşmasını təmin edən amillərdən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət təminatı, dövlət yardımı və müəyyən imtiyazların verilməsidir.

Aqrar sahədə çalışanların gəlirlərinin artırılması və onların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun sayılır:

- kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yerli və xarici investisiyanın artırılması;
- kənd təsərrüfatında sahibkarlığa yardım fondu təkmilləşdirilməli, həmin fondun vəsaitləri büdcədən və özəl qurumlardan yönəldilən vəsaitlər hesabına artırılmalı və həmin vəsaitlər hesabına güzəştli şərtlərlə (2-3 faiz) uzunmüddətli kreditlər verilməli;
- sahibkarlara mikrokreditin verilməsində süni maneələr aradan qaldırılmalı və mikrokreditin verilməsi üçün təşkilati tədbirlər həyata keçirilməli;
- aqrar bazarın formalaşmasının hüquqi bazası təkmilləşməli, sərbəst alqı-satqı sisteminin yaradılması (azad iqtisadi zonalar) ön plana çəkilməli;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının güzəştli yanacaqla təmin edilməsi;
- aqrar sahədə sığorta sisteminin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- aqrar sahədə iqtisadi artımın sosial inkişaf əlaqəsinin gücləndirilməsi

Gəlirlərin adambaşına düşən səviyyəsi, ölkənin iqtisadi artımından, onun birbaşa əhali üçün ayrılan hissəsindən, həmçinin əmək bazarı şəraitində iş qüvvəsinə tələbat və təklifdən asılıdır. Ona görə də ümumi funksional halda adambaşına düşən gəlirlərin artırılması həmin adamın fərdi fəallığı onun yaradıcı dəyərin birbaşa bölgü sistemi vasitəsilə əldə edilməsi hissəsindən, həmçinin dövlət gəlirlərinin əhali üçün transfert gəlirlərindən asılı olaraq formalaşır.

Əmək haqqı siyasəti pensiya islahatlarının aparılmasının metodoloji əsasıdır. Belə ki, orta aylıq əmək haqqı və müəssisə, təşkilatların əmək haqqı fondu pensiya gəlirlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri kimi çıxış edir. O cümlədən əmək haqqı fondunun artımı, Sosial Müdafiə Fondundan ayrılan vəsaitin məcburi sosial sığorta bazasını artırır. Beləliklə, Sosial Müdafiə Fondunun maliyyə imkanlarının onun sosial pensiya və əmək pensiya siyasətinin konseptual əsaslarını, həmçinin tənzimləmə istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Sosial yardımların ünvanlılığı və onların aşkarlığı sosial siyasətin reallığını təmin edir. Pensiya təminatı iqtisadi artımın nəticəsi

olmaqla yanaşı, müasir və gələcək artımın stimullaşması mexanizmi rolunu oynayır. Belə ki, bu günkü pensiya artımı iqtisadi artımın istehlak olunan hissəsini artırmaqla cari investisiyanı azalda bilir ki, onun da gələcək pensiya artımı üçün müəyyən dərəcədə rolunu azaldır. Amma bugünkü pensiya həcmi əmək fəallığını artırır ki, perspektiv pensiya üçün maddi baza yaradılsın. Ona görə də pensiya islahatını həyata keçirmək üçün onun maliyyə əsaslarını büdcəyə yük üsulu ilə deyil, əmək fəaliyyətinə fəallıq və könüllü əmək pensiyası üçün vəsait toplanmasına təşəbbüs kimi qiymətləndirmək metodologiyası ilə mümkündür.

Sosial-iqtisadi inkişafı bazar modeli çərçivəsində müəyyən problemlər ilə üzləşir. Bu problemlərin həlli iqtisadi potensialın artımı və ondan istifadənin sosial effektini təmin etmək yolları ilə müəyyən edilir. Sosial müdafiə sistemi kəndin ərazi və problem olaraq idarə olunması istiqamətlərini müəyyən edir.

Müasir şəraitdə kəndin sosial iqtisadi inkişafında əsas istiqamətləri, problemlərin həlli yolları kimi qəbul etməklə mümkün olur. Belə istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir⁶

- yoxsulluğun azaldılması və regional inkişaf;
- əhalinin demoqrafik tərkibinin səmərəli strukturunu formalaşdıran təminat sisteminin təşkili;
- kəndin əhalisinin həyat səviyyəsi, sosial müdafiə və sosial təminatının əsas istiqamətləri;
- kənd təsərrüfatı, ekoloji təmiz ərzaq məhsulu və ev təsərrüfatının inkişafına dövlət dəstəyinin səmərəli mexanizmləri;
- dövlətin himayəçilik siyasəti üçün tətbiq olunan maddi və maliyyə lizinqi yolu ilə sahibkarlığın inkişafı və əhalinin fərdi fəaliyyətinin stimullaşması;
- xarici əlaqələr və ixracat yönümlü regional iqtisadi və mədəni əlaqələrin tənzimlənməsi

Kənd əhalisinin yoxsulluq problemləri əhalinin həyat səviyyəsi, onun demoqrafik tərkibi və məşğulluğu ilə ölçülür. Kənd əhalisinin özünəməxsus məşğulluq problemləri mövcuddur. Bu istiqamətdə daxili bazara uyğun məhsul və xidmət

istehsalıyaratmaqla əhalinin öz tələbatına uyğun ev təsərrüfatlarının inkişafını yüksəltmək yolları durur.

Kənddə yoxsulluğun azaldılmasındaxili potensialın səmərəli istifadəsi və dövlətin əhaliyə verdiyi transfert gəlirlərinin artımı ilə mümkün olur. Transfert gəlirləri ölkədəümumi iqtisadi artım və onun kəndə yönəldilən hissəsi ilə ölçülür. Belə ki, ümumdaxili məhsulun artımında kənd təsərrüfatının, kənd əhalisinin istehsal və istehlakçı kimi fəaliyyət göstərir. Ona görə də kəndin resurs potensialına $KRP=f$ (ÜDM) kimi ifadə vermək olar. Burada KRP – kəndin resurs potensialı, ÜDM- ümumdaxili məhsulun artım tempidir. Kəndin sosial-iqtisadi inkişafında digər sahələrin və həmçinin neftin və sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, həmçinin əhalinin resursları istehlak edilir.

Əhalinin artımı, onun yaş və təkrar istehsal tərkibi bütövlükdə ərazinin ehtiyaclarını, bazar tələbini və uyğun təklif istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Kənd əhalisinin alıcılıq qabiliyyəti, onun ailə tərkibi, gəlirlilik səviyyəsi və kənddə hər bir ailəyə düşən işləyənlərin, uşaqların sayı ilə formalaşır. Adambaşına düşən gəlir alıcılıq qabiliyyətini və potensial imkanları formalaşdırır.

$$\bar{C} = \Theta HG + XTG + TG + SG/N$$

Burada ΘHG - əmək haqqı gəlirləri, XTG – xüsusi təsərrüfatdan gələn gəlirlər, TG – transfert gəlirləri. SG – sair gəlirlərdir.

Naxçıvan əhalisinin adambaşına düşən gəlirləri, xarici ölkələrdə məşğulluq və yaxud öz hesabına əldə olunan gəlirlərlə ölçülür.

Kəndin transfert daxilolmaları dövlət və əhalinin hesabına formalaşır. Kənd əhalisinin sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstək onun natural istehlakını və gəlirlərini artırır. Kənd təsərrüfatında fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti kənd əhalisinin sosial müdafiəsinin iqtisadi əsasıdır.

Cədvəl 2.3. Kənd təsərrüfatında fərdi sahibkarların fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Təsərrüfatların	2681	2618	2334	1624	1534	1468

sayı, vahid						
ondan						
Ziyanla işləyən	11	74	13	26	14	3
Xalis mənfəət, min manat	2848	7521	8676	6843	7104	8641
Ümumi rentabellik, faizlə	71,9	54,5	49,7	50,4	50,7	70,8
Satışından əldə edilən gəlir və zərər, min manat	2848	5087	6557	5469	5643	6928
ondan						
Bitkiçilikdə	1861	3051	4413	3620	3817	5045
heyvandarlıqda	987	2021	2108	1768	1796	1840
Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının rentabelliği, faizlə	71,9	36,9	37,6	40,2	40,2	56,8
ondan						
Bitkiçilikdə	86,6	31,7	34,7	38,8	39,3	61,8
heyvandarlıqda	54,4	48,8	45,3	43,7	42,4	46,3
Məhsul istehsalında iştirak edən ailə üzvlərinin sayı, min nəfər	11,5	10,5	9,5	6,7	6,0	6,0
Kənddən cəlb edilmiş işçilərin sayı	2,1	2,3	1,8	1,8	1,8	1,5

Əsas fondların mövcudluğu, min manat	13474	31933	26708	24911	19988	39014
ondan						
Kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondları, min manat	13199	22060	20818	19594	14726	33622
Kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, min manat	12979	21088	20193	19047	14295	33208
Ümumi torpaq sahəsi, ha	23493	47317	44267	34101	33363	30424
ondan						
Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi, ha	22577	45735	43072	33224	32530	29780
o cümlədən						
əkin yeri, ha	16112	33764	33280	24032	23379	20704

Orta hesabla bir təsərrüfata düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi, ha	8,4	17,5	18,5	20,5	21,2	20,3
---	-----	------	------	------	------	------

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldən göründüyü kimi, kənd təsərrüfatında fərdi sahibkarlığın payı azalır. 2016-cı ildə fərdi sahibkarların sayı 2005-ci ilə nisbətən 45,2 faiz azalmışdır. Məhsul istehsalında iştirak edən ailə kollektivi üzvlərinin həmin illərdə sayı 47,9 faiz azalaraq 11,5-dən 6,0-a enmişdir. Sahibkarlıq üçün istifadə olunan torpaqlar da azalma tempinə malikdir. Ona görə də kəndin sosial-iqtisadi inkişaf problemləri kənd əhalisinin torpaq və digər resurslardan daha səmərəli istifadə etmək istiqamətləri prioritet olaraq yeni aspektlər kəsb edir.

Kənddə kapital axını dövlət, qeyri-dövlət, əhali və sahibkarlıq maliyyə resurslarının cəlb edilməsi yollarını əsaslandırır. Bu yolların tapılması və idarə olunması mexanizmləri təkmilləşməlidir.

III FƏSİL. ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN VƏ İSTEHLAKININ PROQNOZU

3.1. Sosial inkişafın proqnozlaşması və həyat səviyyəsi

Sosial inkişaf perspektiv istiqamət olaraq əhali rifahını, həyat şəraitini və insanların ömür səviyyəsini yüksəltmək deməkdir.

Sosial inkişafa dair çoxlu araşdırmalar və proqnozlar vardır. Bir qrup alimlər sosial inkişafa ancaq maddi rifah kimi baxırlar. Digər qrup alimlər sosial inkişafa insan amili kimi baxırlar.

Biz isə sosial inkişafa həyat fəaliyyəti kimi baxırıq. Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında ciddi struktur dəyişmələr baş verib. Büdcə və sosial müdafiə sistemi təkmilləşib. Sosial müdafiənin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- pensiya təminatı;
- sığorta sistemi;
- güzəştli sosial yardımlar.

Sosial inkişaf sahə, ərazi və əhali problemi ilə bağlıdır.

İdxala məhdudiyyət prinsipləri iqtisadi mexanizmlərə və sosial meyarlar üzərində qurulmalıdır. Bəzi məhsul və xidmətlərin gətirilməsi və keyfiyyətə üstün olması marağı yerli sahibkarların stimullaşmasına və səmərəli təşkilati quruluşuna səbəb olur.

İdxal və ixracat potensialının istifadəsi ölkədə xarici valyuta və milli pulun missiyasına onun dəyərinə və yığım vəsaiti kimi formalaşmasına təsir edir. İdxalın və ixracatın strukturu bir sıra nisbətlər və meyarlar baxışından tənzimlənir. Daha çox hazır məhsul ixracatı məşğulluğa və daxili bazarda həmin məhsulun təklifinə təsir edir. Emal müəssisəsinin genişlənməsi, inovasiya və istehsal texnologiyalarının tətbiqinə səbəb olur. İxracatın strukturunda idxalın özünün təsirini nəzərə almaqla məhsul istehsalına səbəb olursa, onda gəlir və xərc dinamikasında idxalın ixracat amili kimi stimullaşmasına yer verilir.

Sahələr və ərazilərin səmərəli təşkili və artım tempi, onların ixracat və idxal potensialının formalaşmasında rolu ilə müəyyənləşir. Hər bir sahənin son məhsulunun dəyəri, onun idxal və yerli istehsal xərcləri ilə dəyərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Maddi və maliyyə axını və təsiri baxımında hər bir məhsulun dəyərinin formalaşmasında aralıq xərclər və sonrakı xərclər

qiymətləndirilir. Vahid meyar olaraq ixracat və idxal hər məhsula və sahənin ümumi səmərəsinə təsir gücü ilə qiymətləndirilir. Gəlirlər, xərclər və tələbat sistemi iqtisadi və sosial hədəflərin təşkilində və planlaşması amilləri olaraq idarə olunur.

Gəlirlər və xərclər makro və mikro səviyyəli sosial və fərdi xüsusiyyətlərə görə formalaşır, dinamizm və mənbələr kəsb etməklə müasir şəraitdə siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Gəlirlərin artırılmasına yönəldilən siyasət, stimullar və texnoloji səylər kəsb etməklə alternativ texnologiyalar, idarə etmə mexanizmləri və sosial tədbirlər kəsb edir. Gəlirlərin maksimumlaşması faydalılıq meyarı ilə qiymətləndirilir. Hər bir gəlir vektoruna müxtəlif fazada formalaşan faydalılıq kriteriyalara mövcud olur. Dövlət gəlirləri, əhali gəlirləri və sosial-demoqrafik qruplar üzrə gəlirlərin formalaşmasında əlaqə və ədalətli bölgü sistemi olmalıdır. Dövlət gəlirlərinin artması ilə əhali gəlirləri arasında elastiklik əmsalı optimal ölçüdə müəyyənləşməlidir. Əhalinin payı arasında sosial fərqlər minimum tələbat və real bazar qiymətlərinə uyğun tənzimləmə siyasəti və mexanizmləri əsaslandırılmalıdır. Gəlirlərin dinamikası minimal təminat səviyyəsi və iqtisadi artımla uyğun tənzimlənməlidir.

Əhali gəlirləri arasında orta təminat səviyyəsinə yaxınlaşma meylı və nisbətləri, yoxsulluq və varlılıq səviyyələri arasında bərabər dəyişməlidir. Əhalinin gəlir səviyyəsinə görə orta təbəqə faizi daim saxlanılmalıdır. Gəlirlərin yüksəldilməsi yolları iqtisadi islahatlar, məşğulluq, istehsal və xidmətin səmərəsinin yüksəldilməsi, dövlət gəlirlərinin əlverişli bölgüsü yolu ilə mümkündür. Gəlirlərin yüksəldilməsi yolu olaraq iqtisadi artım, investisiyanın səmərəli istifadəsi və prioritet istiqamətlərdə əhali rifahının yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlər əsas rol oynayır. Müasir iqtisadi və sosial rifah problemləri arasında əlaqə mexanizmləri və tənzimləmə tədbirləri sferasında gəlirlərlə yanaşı istehlak və xərc strukturunu tənzimləmək keyfiyyət baxımından islahatların həll edici rolunu açır. Məhdud resurslar, sosial təminat xərclərinə daha çox mənəvi dəyərlərin yuxarı olmasını tələb edir. İstehlak strukturunun təkmilləşməsi real gəlirləri, istehlak səbətinə formalaşdırır. Ən vacib məhsulların qiymətini, keyfiyyətini və təklifini artırmaq, bazarda bütün əhali qrupları

üçün istehlak imkanlarının şəraitini yaxşılatmaq zəruriyyəti və mexanizmləri vacibdir.

İstehlak davranışı bir sıra iqtisadi və sosial amillərdən asılıdır. İstehlak davranışının standartlaşması da prinsipcə metodiki baxımdan düz deyil. Amma onun strukturu istehsal və bölgü sisteminin nəticəsi olaraq siyasətin mexanizmi kimi qəbul olunmalıdır. İstehlaka təsir edən amil olaraq, adambaşına düşən məcmuu gəlir, onun formalaşma mənbələri və gəlirin forması əsas yer tutaraq, bazar təklifi, əmtəə və xidmət strukturu onların qiyməti və istehlak xarakteristikası əsas rol oynayır. Bazara nüfuz etməklə tələbatın formalaşmasına təsir edilir. Gəlir, xərc və istehlak arasında dəyişmə meyllərini və təsirləri qiymətləndirməklə, uzun müddətli idarəetmə sistemi yaratmaq olar. Bu sistemin məntiqi və funksional əlaqəsi, hədəflər və resurslardan istifadə etmək mexanizmini yaradır. Ölkənin islahatlar proqramının, son hədəfə yönəltmək məqsədli proqram xarakterli tədbirlərin dövlət proqramına çevrilməsi və onun reallaşması zamanı əldə olunan nəticələrin qiymətləndirilməsi yolu ilə mümkündür. Tələbat sistemi çox şaxəli göstəricilər, qütbləşmə və milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla formalaşır.

Tələbatın formalaşması perspektiv hədəflərin formalaşması ilə mümkündür. Uzun müddətli investisiyalar, innovasiya yüklü struktur dəyişmələr və istehlak davranışına təsir edən amillərin təşkili və idarə edilməsi strateji planlaşma obyektidir. Tələbat sisteminin təşkili onun idarə edilməsi metodlarını, meyar və dəyişmə dinamikasını nəzərə almaqla reallaşdırılır. Təşkilatı quruluş olaraq tələbat sistemində istehsal, bazar tələbi və tədiyyə qabiliyyəti proseslərinin tənzimlənməsi ilə həyata keçirilir.

Tədiyyə qabiliyyəti hər bir ailə və fərdlər üçün, sosial qruplar, məşğulluq sahəsi və əməyin xarakteri ilə formalaşır.

Ərzaq, qeyri ərzaq, xidmət, tikinti, yaxud mənəvi dəyərlərə yönəldilən xərclərin hər biri hədəf olaraq bazarın tələb-təklifinə təsir edir. Məcmuu tələb və təklif mexanizmlərinin idarə edilməsini ortaya atır. Makro səviyyədə artım və bazarın formalaşmasına yönəldilən məcmuu, istehlak resursları, investisiyalar və əhali rifahı

üçün şərait yaradan parametrlərin, indikatorların proqnozu verilir. Əhalinin rifahının yüksəldilməsi yolu əlverişli olmalıdır. Bir tərəfdən ölkə iqtisadiyyatının artımına və onun siyasi mövqesinə stimül yaratmalıdır. Digər tərəfdən ədalətli sistem kimi gəlirlər və xərclər arasında ədalətli bölgü sistemini təmin etməlidir. Qütbləşmə də aşkarlıq və özünü müdafiə sistemini, həm də razılıq mexanizmləri yaratmalıdır. Üçüncü tərəfdən təminat sistemi funksiyası kimi minimum hədəflər, orta təminat və yuxarı varlı təbəqələrin arasında əlaqə və inkişafa təsir gücü yaratmalıdır. Orta təbəqəyə aparan yol hər üç aspektin kəsişmə nöqtəsini və prizmasının konturlarını tapmaqsonradan isə dövlət siyasətinə çevrilməsinə səbəb olur. Müasir sosial inkişaf problemlərinin həllində həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi qütbləşmənin ədalətli təşkili mexanizmlərinin aşkarlığı, insan psixologiyasının daha çox reallıqlar və öz imkanları çərçivəsində, təminat səviyyəsinin qərarlaşması prinsipləri əsas rol oynamalıdır.

Real iqtisadi sistemin səmərəsi, rifahın yüksəldilməsinə təsiri və qütbləşmənin adekvatlığına təsir edən amillər ilə mümkün ola bilər. Sosial inkişafın maddi və təşkilatı amili sosial siyasətin konseptual əsasları və dövlətin təminat sistemində rolu ilə mümkündür. Ortalama yolu ilə qiymətləndirmə sistemi son nəticədə keyfiyyət baxımından qütbləşmənin səbəblərini açma bilmir. Ona görə minimum yaşayış səviyyəsinə və onun dəyişmə meylinə bazar meylləri, qiymət, ödəmələr və demoqrafik inkişaf meylləri baxımından qiymətləndirmək vacibdir.

Əmək və sosial müdafiə sisteminin təşkili iqtisadi artım və tarazlı inkişafa, əhalinin rifahının yüksəldilməsinə bir başa və dolayısı yolla təsir edir. Bir başa təsir obyektı olaraq, məşğulluğun artması gəlirlərə və fəal əmək fəaliyyətinə təsir edir. Əhalinin əsas prioritet seçimi iş yerlərinə üstünlük verməsi ilə xarakterizə olunur.

Əmək prosesi ölkədə sahələrin inkişafı, əmtəə və xidmət bazarının genişlənməsi və özünə məşğulluq və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə genişlənir. İstehsal həcminə tələbat, istehlaka yönəldilən struktur dəyişmələr, əmək və istehsal prosesini təkmilləşdirir. Əmək prosesi iki əsas meyar üzərində qurulmaqla dövlət tənzimləmə obyektinə çevrilir. Daha çox kommersiya yönümlü, rəqabət qabiliyyətli və şəxsi istehlaka yönəldilən tədbirlər əmək prosesini genişləndirir. Əmək prosesinin genişlənməsi

sosial inkişaf və gəlir gətirmək maraqlarına uyğun olaraq bütün ölkə əhalisi, yaxud məmur, sahibkar marağına uyğun olaraq genişlənir. Dövlətin sosial müdafiə sistemində prioritetlər əhalinin bütün saydığı ödəmə və şəraitlərlə təşkil olunur. Belə ki, əhali pensiya və müavinat formasından daha çox iş yerləri ilə təmin olunmağa üstünlük verirlər. Sosial müdafiə sistemi əhalinin demoqrafik tərkibi, yaş qrupu və maddi təminat sistemi ilə təşkil olunur. Pensiya təminatı əhalinin rifahını saxlamaq, işləyənlərə stimül yaratmaq mexanizmi olaraq konseptual yanaşma prinsipi üzərində qurulur.

Pensiyanın orta aylıq səviyyəsi ilə orta aylıq əmək haqqı arasında nisbət yaşamaq üçün zəruri olan istehlak səbətinin dəyəri arasında nisbətlərin optimal ölçüsü ilə tənzimlənir. Pensiya islahatları yaşamaq üçün zəruri olan xidmət və maddi nemətlərin dəyəri ilə qiymətləndirilir. Hüquqi baza olaraq yaşayış minimumu və istehlak səbəti haqqında qanunla tənzimlənir.

Sosial müdafiənin əsas meyarı olaraq dövlətin minimum təminat sistemi ilə ölçülməlidir.

Həyat üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin dəyəri hamı üçün bərabər miqdarda tərtib olunur. Təbii ki, tələbat sistemi fərdi və ictimai baxışlarla və üstünlüklərlə formalaşır. Təcrübədə hər hansı gətirilmiş dəyərlər nəzəriyyəsinə görə bu tələblər orta elmi və məzmunca hamı üçün eyni olan minimumlar səviyyəsində tənzimlənir.

Sosial müdafiə geniş, çox aspektli, forma və maddi maliyyə əsasları ilə fərqlənən sistem olduğu üçün onun da səmərəliliyi maraqlar üzərində qurulur. Sosial müdafiənin formalarının təkmilləşməsi meylləri, dinamikası əhali rifahının mövcud vəziyyəti və onun yüksəldilməsinə təsir edən amillər üzərində qurulur. Daha çox özünə məşğulluq, xırda sahibkarlığa şərait, kiçik biznes və sosial kreditlərə əsaslanan müdafiə sistemi, iqtisadi durumdan asılı olmaqla yanaşı, onun artımına təsir edən amillərə söykənir.

Sosial müdafiə və iqtisadi artım arasında əlaqənin təşkili kommersiya marağı üzərində deyil, mənəvi dəyərlər üzərində qurulur. Sosial müdafiənin yoxsulluq həddi,

aztəminatlı və pullu əsaslarla təşkili, müasir şəraitdə əhalinin rifahı və sosial tələbatı ilə uzlaşmalıdır. Kütləvi yanaşmadan və sindromdan əlverişli şərait, fərdi insanlara xidmət edən sahələrin genişlənməsi vacibdir. Hec də məhsul alması vacib deyil.

Əmək proseslərinin təşkili və idarə edilməsində Azərbaycan üçün xarakterik cəhət, fikrimizcə sosial müdafiə məqsədləri daha üstünlük təşkil etməlidir. Əmək proseslərinin ərazi, sahə və bazar tələbinə uyğun təşkili daha çox məşğulluq, əmək haqqı və məskünlaşma meyarlarına uyğun genişlənməlidir. Qərar qəbulu olaraq resurslardan istifadə etmək və əhalinin əmək qabiliyyətli hissəsinin gəlirlərə və istehlakına yönəldilən tədbirlər uzunmüddətli strategiya əsasında tərtib edilməlidir.

Sosial müdafiənin formaları, təşkili mexanizmləri və hədəfləri, əhalinin sosial quruluşu, qütbləşmə səviyyəsi və meyarları, perspektiv struktur dəyişmələrini reallaşdıran prinsiplər və metodlar üzərində qurulmalıdır. Sosial müdafiənin respublika iqtisadi və sosial inkişafda rolu və təsiri, iqtisadi artım, tarazlıq, demokratik idarəetmə və stimullara yönəldilən nəzəri və praktiki əhəmiyyətli konsepsiya üzərində qurulur.

Sosial müdafiənin perspektiv istiqamətləri hər bir fiziki və hüquqi şəxsin, fərdlərində alıcılığını, ədalətli təminat səviyyəsini təşkil etmək mexanizmləri ilə reallaşmalıdır.

Sosial müdafiə sistemində ictimai fikir və qlobal maraqların kəsişməsində və tərəfin inkişafında yüksək artım göstəricisinə nail olmaq məqsədini güdməlidir. Beləliklə sosial müdafiə sistemi özü inkişaf və idarə etmənin mexanizmi olaraq, dinamik və struktur dəyişmələr baxımından dövlət siyasətinin səmərəli təzahürüdür.

Əhalinin rifahı və onun sosial fəallığı, əhalinin məşğulluğu və əmək prosesində əldə etdiyi dividendlər təşkil edir. Müasir şəraitdə məşğulluğun ərazi və sahə strukturunun kompleks əlaqəsi təşkili və inkişafı, geniş mənada regionların inkişafı, resursların təkrar istehsalını və kompleksli inkişaf meyllərini özündə əks etdirir.

Məşğulluğun təşkilində kommersiya marağına can atmaqla yanaşı onun regionların və resursların o cümlədən, əhalinin məskünlaşmasına təsir edəcək istiqamətlərini gücləndirmək vacibdir. Azərbaycan respublikası üçün məskünlaşma

meyarı daha üstünlük təşkil edir. Müasir şəraitdə məskunlaşma qlobal çağırışlar olub, hərə bir ölkədə özünün parametrləri və intensivlikləri ilə fərqlənir.

Azərbaycanda resurslar regionlarda və kənd yerlərində daha artıq potensiala malikdir. Amma sahibkarlıq və infrastruktura şəhərlərdə və bir neçə aparıcı regionda daha üstündür. Ona görə də miqrasiya və məskunlaşma Azərbaycanın iqtisadi inkişaf mərhələsində daha səmərəli həll edilə bilər. Fikrimizcə bütün rəsurslara əsaslanan sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri əhali infrastrukturı, təhsil, səhiyyə, mədəni xidmət sahələri əhalinin yaşayışı üçün zəruri olan resurslar regionlarda yerləşsə məskunlaşma meylləri artar və son 10 ildə bu problem həll edilmiş olar.

Məskunlaşma səyi həmçinin regionlar arası istehsal və xidmət sahələrini klastr təşkil etmək mümkündür.

Məskunlaşma meyarları əhalinin maraqları ilə müəyyənləşir. Belə ki, ailə, maddi və təhsilə, sağlamlığa ehtiyaclar, mənzil məişət təminatı məskunlaşmanı təmin edir. Sosial maraqlar əhalinin sayı və onların təsərrüfat, istehsal və istehlak maraqlarını əks etdirir. Əhalinin maraqları regional, sosial və demoqrafik amillərlə formalaşır. Bu maraqları və onların ödənilməsi yollarını təşkil edib, proqnozunu verməklə dövlətin məskunlaşmağa proteksionizm siyasəti formalaşır. Dövlətin rolu və tənzimlənmə mexanizmləri uyğun olaraq əhaliyə marağına uyğun olan şəraitlərin və təsirlərin təşkili yolu ilə mümkün olur.

Məskunlaşmada inzibati və mütləq planlı təsirlər də elmi əsaslarla qurula bilər. Potensialı ilmayan və resursları zəngin olan ərazilərin formalaşması dinamik prosesdir.

Məskunlaşmaya təsir edən amillər hərbişsosial qrupun və fərdlərin inkişafa yönəldilən səyləri ilə formalaşır. Daha çox inkişaf üçün təhsil almaq, özünə karyer qurmaq, daha çox mədəni-xidmətlər və içtimai münasibətlər sisteminə daxil olmaq üçün böyük şəhərlərə, sənaye və elm mərkəzlərinə axın güclənir. Müəyyən məhdudiyyətlər olsa da sirkət və müəssisə sahibləri ucuz iş qüvvəsini gəlmələrin hesabına ödəməklə miqrasiyanı gücləndirir. Bu hallarda öz növbəsində bazarlarla istehsal, sosial gərginlik yaradır. Ona görə də şəhər salma, sahibkarlığa kömək, ev

təsərrüfatına və xüsusi təsərrüfata yardımsistemi genişləndirmək yolu ilə məskünlaşmanı tənzimləmək mümkündür.

Məskünlaşma ərazi və regional inkişafın keyfiyyət amili və aparılan regional siyasətin təzahürü kimi xüsusi rol oynayır.

Məskünlaşma tarazlı inkişafa aparan yoldur. Onun tənzimlənməsi yerli resurslardan istifadənin mexanizmlərini formalaşdırır. Regional inkişaf və sosial dayaqların möhkəmlənməsi mexanizmdir. Məskünlaşma kriteriyası, hər bir resursun istifadəsi üçün zəruri olan əmək və sosial şəraitin formalaşmasını tələb edir.

Məskünlaşmanın təşkili, region və şəhər infrastrukturun səviyyəsi, onun əhaliyə təminat səviyyəsi və inkişaf üçün fəallığı ilə ölçülür. Məskünlaşmanın təşkili mexanizm olaraq əsaslı vəsait qoyuluşu və institutsional təkmilləşmə yolları ilə həll etmək mümkündür. Məskünlaşmanın iqtisadi və sosial bazası, dövlətin siyasəti və onun iqtisadi artıma təsiri ilə ölçülür.

Məskünlaşma meyarı olaraq sosial infrastrukturun təşkili və idarəedilməsi hədəfləri əsaslandırılır. Xüsusi hal olaraq təhsil, səhiyyə və kommunal-mənzil normaları və sosial qruplar üçün differensiasiya səviyyəsi müəyyənləşir. Hər bir regionun və ərazinin sosial normativləri, fizioloji tələbat və dünya standartları çərçivəsində qiymətləndirilir. Maddi təminat, təkrar istehsal, intellektual artım və mənəvi dəyərlər üzərində qurulan hədəflər və normalar müəyyənləşir.

Normativ yanaşma metodları olaraq həyat şəraitinin yaxşılaşması və minimum ehtiyacların təşkili mexanizmləri tərtib olunur. Kəndin və regionun sosial iqtisadi inkişafı iqtisadi artımın və sosial tərəqqinin məkan baxımından təşkili mexanizmi olaraq tərtib edilir.

3.2 Gəlirlərin proqnozlaşması

Sosial inkişaf hədəfləri əhalinin maddi rifahı, məşğulluğu, insanın tələbat sistemi və onun dinamikası, həyat tərz, davranışı və seçimi bir sıra sahələrin və məhsulların, xidmətlərin təminat səviyyəsi ilə ölçülür. Fikrimizcə sosial inkişaf modelinə dinamik və fəal rol oynayan amil olaraq, onun iqtisadi artıma və insan inkişafına təsir edən amillərin formalaşması və təşkil mexanizmlərini birləşdirir. Sosial inkişaf hədəfləri qütbləşmə meyarları ilə əhalinin sosial-demoqrafik tərkibi məşğulluq sahəsi və ərazi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq göstəricilər sistemi və son faydalıq meyarları ilə ölçülür. Qütbləşmə obyektiv amillər və subyektiv təsirlərlə formalaşır, özünün səviyyəsi ilə keyfiyyət hədəfi olmaqla, idarəetmə və sosial iqtisadi mexanizmlərin əsaslandırılmasında istifadə olunur. Maddi təminat işləyənlərin sayı, onların gəlirləri və gəlirlərinin formalaşması mənbələri və xərclərinə təsir edən iqtisadi, bölgü və bazar parametrləri ilə formalaşır.

Gəlirlərin maksimumlaşması hədəfinə yönəldilən dövlət, ailə və fərdi stimullar sistemi çevik sosial və uzunmüddətli investisiya siyasətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Daha xarakterik əmək haqqının səviyyəsi, dinamikası, differensiasiyası, minimum və orta aylıq səviyyəsi və həmçinin onun digər gəlirlərin formalaşmasına təsir gücü ilə qiymətləndirilir. Əmək haqqı və pensiya səviyyəsi, onların dəyişmə dinamikası, əmək haqqı və yaşayış minimumu, əmək haqqı və gəlirlərin dinamikası arasında nisbətlərin təhlili və idarəetmə mexanizmləri, struktur amillərin və iqtisadiyyatın idarə edilməsinin sosial metodlarıdır. Əmək haqqı sistemi iqtisadiyyatın strukturu, məhsulun və xidmətin tələb və təklifə uyğun dinamikası və stimullar yaratmaq vəzifələrini reallaşdırmaq məqsədini güdür. Əmək haqqının hamarlanması siyasətindən fərqli olaraq, onun differensiasiyası və istehlak tələbinə uyğun tənzimlənməsi və formalaşması əsas olaraq götürülür. Əmək haqqı planlı təsərrüfat sistemində daha çox tənzimləyici və sosial siyasətin qütbləşməsi meyarı kimi tətbiq olunurdu. Müasir şəraitdə gəlir formasından asılı olaraq, əmək haqqı sistemi,

sahibkarlıq və özünə məşğulluqlabağlı olub, forma və miqdarca xeyli fərqlicəhətlər kəsb edir.

Müasir şəraitdə əmək haqqının minimum orta aylıq və son məhsuldan asılı olaraq differensiyası metodiki aspektlər kəsb edir.

Minimum əmək haqqı yaşayış minimumu və istehlak dinamikası ilə və digərgər gəlirləriidarə etməsi üçün formalaşdırılır. Minimum əmək haqqı ilə digər orta aylıq əmək haqqı səviyyəsi arasında nisbətlər vəperspektiv dəyişmələr, stimullar və sosial ədalət, minimum ehtiyaclar və daha çox gəlir əldə etmək meyarları üzərində qurulur.

Əmək haqqının paylanmasında deyil detsil və kbantil əmsallarının hesablanması və onların dinamikasının tənzimlənməsində istifadə olunur.

Əmək haqqının artımı və istehsal həcmi, sonməhsul xərci, strukturu arasında nisbətlərin müxtəlif meyar və maraqlardan tənzimləmə xüsusiyyətləri aşkarlanmalıdır.

Əmək haqqının makro səviyyəsi və onun sahə, ərazi və əmək fəaliyyətinə uyğun differensiyası ona təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi, əhalinin qütbləşməsinə uyğun bazar tələbinin təşkili və idarə edilməsini formalaşdırır.

Minimum əmək haqqı siyasəti təminat sistemini bölgü tənzimləmə mexanizmlərini formalaşdırır. Daha çox yaşayış minimumu, istehlak səbəti, minimum büdcə layihələri və sosial müdafiə sisteminin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Daha çox minimum əmək haqqı və gəlirlərin formalaşması arasında nisbətlər və dinamikaya uyğun güzəşt, sosial kreditlər, müxtəlif ünvanlı sosial yardım sistemi formalaşdırılır. Dövlətin sosial siyasətində sosial müdafiənin maliyyə təminatı və mənbələrini planlaşdırır.

Sosial müdafiə hədəflərin əsasları, struktur sosial təhlil və əsas proqmatik keyfiyyət dəyişikliklərə nail olmaqla təşkilatı iqtisadi siyasətdir. Hər bir ölkədə, onun formaları və nəticələri məqsəd və son hədlər üzərində qurulur. Nəzəri baxımında müdafiə ünvanlı və qütbləşmənin obyektiv əsaslarını saxlamaqla inkişafa aparan və davamlı inkişafı təmin edən bir yoldur. Sosial müdafiə ələ baxımlıqla yox, stimullar üzərində formalaşan bir müdaxilə formasıdır. Sosial müdafiənin hər dövrdə, hər

sahədə və hər bir subyektə və obyektə uyğun təsnifatlaşması mövcud olmalıdır. Daha çox sosial müdafiə sistemi, iqtisadi sisial sistemin xüsusiyyətləri və dəyişmə meylləri, struktur dəyişmələri ilə təçkil olunur.

Sosial müdafiə sistemi kompleks təsir elementləri ilə formalaşır. Bu təsir sistemini formalaşdırmaq hədəflərə nail olmaq üçün mövcud mexanizmlərdən istifadə etmək yollarını tapmaq alternativ resurslara və nəticələrə çatmaq üçün istifadə edilən metodları birləşdirir.

Sosial müdafiənin forma və metodları kontingentlərin sosial-demoqrafik xarakteristikası ilə əsaslandırılır. Strateji baxımından hər bir sosial subyektin tələbatını nəzərə almaqla, ona yaradılan şərait yaxud müxtəlif ödəmələr və subsidiyalar təşkil edir. Respublikada hər nəfərdən biri pensiyaçıdır. Onların əmək və sosial pensiyaçı olmasını nəzərə almaq və yaşayış minimumunun təmin olunması üçün zəruri olan resursları nəzərə almaqla müdafiə yolları müəyyənləşir.

Sosial müdafiə spektri forma və məzmunca, ödəmə yolları və alternativ variantları, iqtisadiyyatın və əhəlinin demoqrafik tərkibi, motivizasiyası ilə formalaşır. Respublikada sosial hədəflərin proqnozu və konseptual əsaslarla və elmi mülahizələrlə tərtib olunur. Müasir şəraitdə iqtisadi artıma təsir edən əsas amil olaraq sosial prioritetlər, sahə və funksional istiqamətlər kəsb edir. Belə ki, pensiya islahatları, pensiya təminatı və yaşayış səviyyəsi arasında əlaqələrin tənzimlənilməsi və nisbətləri məqsədlərə uyğun tərtib olunur.

Sosial müavinat sistemi ölkədə yoxsulluğun azaldılması, yaşayış səviyyəsi aşağı olan və sosial zəif əhəli qruplarının maddi və mənəvi tələbatını ödəmək üçün reallaşdırılan mexanizmlərlə bağlıdır.

Həyat səviyyəsinin artımında milli iqtisadi inkişaf, artma , sosial sahənin gücləndirilməsi əsas olmaqla, prioritetlərin sıralanmasında əsas yer tutur. Sosial siyasətin həyata keçirilməsində gəlirlərin həyata keçirilməsi də nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan sosial siyasət planının hazırlanması zamanı gəlirlərin hesablanması, proqnozlaşdırılması və s. üçün ixtisaslı mütəxəssislərin fikirlərinə böyük yer verilməlidir.

3.3. Milli iqtisadiyyatın və onun sektorlarının yol xəritəsi sistemində gəlirlərin tətbiqi

Gəlirlər, xərclər, mənfəət ,onların tarazlığı və dövlət sektoru, əhali, müəssisə gəlirlərinin və mənfəətinin bölgüsü və qarşılıqlı əlaqəsində də dəyərlərin ekvivalentliyi mühüm rol oynayır.

Sosyal qruplar və maddi təminat səviyyəsi əhalinin gəlirləri arasında qütbləşməyə uyğunluğu mexanizmlər ilə idarə olunur.

Büdcə gəlirləri və xərcləri arasında nisbətlər büdcə kəsirinin əsaslandırılması sahibkarların gəlirlərinin deklarasiyası əhəmiyyət kəsb edir.

Gəlirlərin deklarasiyası qanununun tətbiqi,bütün əhali üçün sosial ədalət və şəffaflığı yaradır tarazlıq təmin edilir. İqtisadiyyatın formalaşmış obyektiv amillərin təsirin sosial müdafiədə bərabərlik və stimullaşdırılan göstəricilərin adekvatlığı ilə əlaqədardır. Əmək haqqının differensiasiyası əmək haqqından əlavə ödəmələr bərabərlik prinsipində də ola bilər.

Sosial müdafiə və investsiya tarazlığı arasında nisbətlərdə prioritetlərin maliyə təminatı və onların mənbələrinin şəffaflığı qısa müddətli proqnozlarında öz əksini tapdıqda məsrəflərin məqsədliliyidir. Şəffaflıq fikrimcə məqsədlərin əhəmiyyətliyi və onun sosial nəticələrini sinergetik (multiplikasiya)və effekt iləölçülə bilər. Bu effektin bölgüsündə kapital vəəmək məsrəflərinin təkrar istehsalıüçün vacib məhsulun,qiymətin təmin olunması vacibdir.

Əmək haqqının differensiasiyası ilə təqaüd və sosial müdafiə təminatının arasındakı əlaqə və tarazlılıq gələcəkdə inkişafı təmin edir.

İstehlak strukturu nemətlər və xidmətlər üzrə ölçülür. Reallaşdırılan, planlaşdırılan xərclərin və effektinin müəyyən edilməsi sinergetik effekt ilə ölçülməlidir. Hər bir planın sosial nəticəsi onların prioritetlərə yaxınlaşma təsiri iləölçülə bilər.

Fərqlər ilə son faydalar arasında əsas və göstəricilərin əlaqəsi və onun təsirlərinin səmərəsi makro iqtisadi siyasətin metodologiyasıdır.

Rifah çox şaxəli, çox amilli mövzu olub, dövlətin rolunu, onun fəaliyyətinin strategiyasının müəyyənləşdirir.

Ölkədə iqtisadi artım, bölgü və yenidən bölgü münasibətləri ən ali məqsəd olan əhalinin rifahı sosial təminat və yoxsulluğun ləğvi üçün zəmin yaratması, onların reallaşmasının mexanizmi kimi çıxış etməlidir. Bölgü münasibətləri əhalinin gəlirlərinin dinamikasında, onun strukturunun mənbə və formalar üzrə dəyişmə meyllərində, həmin əhalinin təminat səviyyəsinə görə differensiası göstəricilərində öz əksini tapır. Azərbaycan iqtisadiyyatında makroiqtisadi islahatlar və iqtisadi sabitlik meylləri özünün sosial nəticələrini verməklə yanaşı, sosial islahatların özünün daxili problemlərinin həlli və islahatların gedişi, makrosəviyyəli islahatlarla müqayisədə geri qalır. Etiraf etməliyik ki, sosial islahatların maddi maliyyə əsası makroiqtisadi islahatların səmərəsi ilə müəyyən olsa da, proqmatik tənzimləmə və stimullaşdırma məqsədi ilə sosial islahatların prioritetliyi, daha stabil və davamlı inkişaf üçün əsas rol oynaya bilər. Ona görə də tədqiqat və təkliflər obyektı olaraq əhalinin gəlirləri, minimal yaşayış səviyyəsi, əmək haqqı və sosial təminat üsulları iqtisadi elmi dövriyyə, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində və sosial islahatların aparıcı meyarı kimi qəbul edilməsinə ehtiyac vardır. Minimum əmək haqqı səviyyəsinin sosial təminat funksiyası, əhali gəlirlərində təbəqələşmə səviyyəsi olan desil kvontil, Cini əmsalları daima təhlil və proqnozlaşdırma metodologiyasında tətbiqi parametrlər kimi istifadə olunmalıdır. Bu gün minimum əmək haqqı səviyyəsi, yoxsulluğun ləğvi proqramına uyğun hesablanmış, yoxsulluğun həddini müəyyən edən gəlir səviyyəsi göstəricisindən 4,4 dəfə aşağıdır. Yoxsulluq həddi olan adam başına düşən gəlir səviyyəsi isə Rusiyadakı hesablanmış yaşayış minimumunun 50%-ni təşkil edir. Yaşayış minimumu insan orqanizminin normal fəaliyyəti üçün lazım olan zəruri məhsulların əldə olunması üçün bazar qiymətlərinə uyğun olan pul vəsaiti ilə ölçülür. Təbii ki, onun hesablanması metodikası, həmin yaşayış minimumu üçün tərtib olunan istehlak səbətinə daxil olunan məhsulların miqdarı və onların qiyməti ilə, habelə mövcud iqtisadi, təbii, coğrafi və istehlak davranışı parametrlərindən xeyli asılıdır.

Ona görə də müxtəlif metodiki xüsusiyyətlər, yanaşma qaydaları nisbi qiymətləndirmə üsulları bu minimumun ölçülməsinə təsir edir.

Minimum əmək haqqı, orta aylıq əmək haqqının tənzimlənməsi və sosial təminat məqsədi ilə pensiya təminatı və həmçinin transfert gəlirlərinin əsaslandırılması və təhlili üçün ilkin start məqamı ola bilər. Minimum yaşayış səviyyəsi dinamik dəyişən, iqtisadi və sosial inkişafın makroiqtisadi artımı ilə kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişən və bazar tipli tələb və təklif tarazlığından, bazarın marketing strukturundan asılı olaraq formalaşır. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı və qütbləşmə, differensiasıyanın özünün formalaşmasına, yaxud əhalinin sosial təminatı problemlərini, dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri müstəvisinə gətirir. Bu problemin kəskinliyi, məhz planlı təsərrüfat sistemində yaşayan respublikalar üçün daha əhəmiyyətli və orta təminat səviyyəsinin formalaşması dövrünə qədər davam edə bilər.

İslahatların səmərəsinin ölçülməsi fikrimcə, sosial müdafiə məqsədlərindən qiymətləndirilməli və proqnoz tədbirləri üçün sosial təminat sistemində baş verən müsbət meyllər, yaxud konkret differensiallaşmanın elmi əsaslarının formalaşması ilə ölçülə bilər.

Bu baxımdan hesab edirik ki, minimal sosial zəruriyyət istehlak səviyyəsi ilə müəyyən olunan yaşayış minimumunun səviyyəsi, öz dəyəri çərçivəsində minimal istehlak büdcəsini, onun formalaşması üçün zəruri olan əmək haqqının zəruri ödəmələri və yığımı nəzərə alsaq proqnozlaşdırılan və ölçülən meyllər kimi istifadə olunmalıdır.

Bu mövqeyidən hesab edirik ki, 2010-cu ildə minimum əmək haqqının səviyyəsinin orta aylıq əmək haqqının 1/3-i səviyyəsinə qaldırılması strateji məqsəd olaraq sosial təminatın iqtisadi islahatların gedişinə fəal sosial siyasət mövqeyindən yanaşma demək olar. Sosial təminatın əsas mexanizmləri, ilkin platforma olan minimal əmək haqqı, minimal pensiya və yaxud bir sıra sosial xarakterli müavinətlərin minimal istehlak büdcəsinə uyğun cari qiymətlərlə zəruri olan gəlirlərin formalaşması və siyasəti ilə ölçülür. Təbii ki, bu yanaşma bütün mənbələr

hesabına dövlət gəlirlərinin artımı, onun bölgüsü və yenidən bölgüsündə aşkarlığın və ədalətli differensasiya və qütbləşmə şəraiti ilə yaradılması ilə bağlıdır.

Sosial təminatın respublikada strategiyası orta aylıq əmək haqqının iqtisadi artımla tənzimlənməsi yolu ilə reallaşır. Fikrimcə, bu yanaşma qütbləşmədə az təminatlı ailələr üçün az səmərəli və yüksək təminatlı ailələr üçün daha faydalı metodologiyadır. Orta aylıq əmək haqqı və gəlir səviyyəsi ilə tənzimləmə nəticəsində eyni ödəmələr, az təminatlı ailələrdə öz nəticələrini daha ciddi qalıqlara biruzə verir.

Bu meyllərin praktikada reallaşması üçün yaşayış minimumunun qanunvericilikdə və təhlil, proqnoz və iqtisadi araşdırmalarda tətbiqi sahələri genişlənməlidir.

Sosial təminat səviyyəsindən başlayaraq minimal əmək haqqının səviyyəsi, bütün sahibkarlıq fəaliyyətində əmək haqqının artırılmasına stimül yaradacaq. Müəssisələr sosial təminat vəzifəsini həyata keçirən obyektlər kimi xərcləri və gəlirləri üzərində uçot və səmərəli istifadə etmək üçün tənzimləmə siyasətini həyata keçirəcəklər.

Minimal əmək haqqının iqtisadi idarəetmə və islahatlar proqramı müstəvisinə daxil olması əmək haqqı sistemində differensiaslaşmanın bazar tipli modelini yaradacaq, müəssisələrin xərc strukturunda tarazlı nisbətləri tənzimləyəcək, ümumi daxili məhsulun artımını, onun istehsal və istehlak strukturu üzrə tarazlı inkişafını, həmçinin vergi tutulan bazanın və dövlət gəlirlərinin həcmi və strukturunu təkmilləşdirəcək. Minimal əmək haqqının uçotu, onun yüksəldilməsi, ümumi daxili məhsulun artımı ilə kompensasiya olunacaq. Belə ki, əmək haqqı fondu kimi onun minimal səviyyəsi, ümumi daxili məhsulun bölgüsündə təminat məbləği olaraq, bütövlükdə təkrar istehsalın mərhələlərində təkrar istehsalın mərhələlərində öz əksini tapacaq.

Sosial təminat funksiyası kimi minimal əmək haqqının yüksəldilməsi və həmin minimumdan başlayaraq əmək haqqının sahə və faydalı fəaliyyətinin nəticəsi ilk əlaqəsinin təminatı, sonrakı differensasiyanın əsası olmalıdır. Ona görə də əgər biz cini əmsalları ilə təhlil və proqnoz üsullarına üstünlük versək, onda orta aylıq əmək

haqqı ətrafında differensiallaşmanın özünün mümkün qütbləşməsində orta vəziyyəti təsvir edir. Bu əmsal daxili qütbləşməni gizlətməklə, müqayisəli beynəlxalq təhlil aparmaq üçün mümkünlük yaradır. Məhz mexanizm baxımından daha əməli qərar qəbulu və dövlət himayəsi kimi qəti tədbirlər üçün əyani sübut meyarı kimi qəbul edilə bilmir. Amma daxili qütbləşmə əmsalı kimi desil əmsalları arasında nisbətlərin təhlili maddi nemətlərin və bazar təklifinin 10%, az təminatlı ailənin ahətə dairəsini və mümkün istifadə səviyyəsi ilə 10% yuxarı təminatlı ailələr arasında nisbətləri müəyyən edir. Bu əmsal minimal əmək haqqı ilə minimal əmək haqqı alanların 10%-nin orta aylıq əmək haqqı nisbətləri kimi də qəbul edilə bilər.

Metodiki yanaşma baxımından xərc strukturu, onun dinamikası və proqnozu gəlirlərin ümumi həcmi, onun xarakteri və formaca mənbələri üzrə keyfiyyət təhlili aparmağa xidmət edə bilər. Gəlirlərin artımı qiymətin dəyişməz şəraitində xərlərin ümumi artımına və onun strukturunda tələbatın ödənilmə dərəcəsi az olan məhsullara xərclənməsinə daha elastik təsir edir. Tələbatın ödənilmə dərəcəsində prioritetlik əhalinin hər hansı məhsulla tələbatın ödənilməsi dərəcəsində daha çox zəruri ehtiyaclarla üstünlük verilməsi ilə müəyyən olunur. Gəlirlərin aşağı səviyyəsi, ancaq ərzaq məhsullarına olan tələbatı ödəmək imkanlarını yaradır. Gəlirlərin sosial təminat üçün zəruri olan yaşamaq minimumundan artıq hissəsi, əhalinin istehlak davranışı, onun ailə tərkibi, məşğuliyyət səviyyəsi, təhsil, yaxud istehlak mədəniyyəti ilə bağlıdır. Dövlətin əhali gəlirlərinin təminat səviyyəsini tənzimlənilməsi məhz zəruri ehtiyaclar üçün lazım olan ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının alınması üçün gəlir səviyyəsini təmin etməkdən ibarətdir. Ərzaq xərclərinin əhalinin xərc strukturunda yuxarı olması, onun digər xərclərinin, o cümlədən qeyri-ərzaq və xidmət xərclərinin aşağı olmasına səbəb olur. Təbii ki, bu da gəlirlərin təyinatına görə formalaşması və istifadəsi arasında proporsiyaların pozulması ilə mümkünlüyü haqqında məlumat verir. Ev təsərrüfatlarının gəlirləri və xərclərinin strukturunda ərzaq xərclərinin nisbətən azalması meylinə baxmayaraq, respublikada onun səviyyəsinin 64-70% arasında dəyişməsi müşahidə olunur. Gəlirlərin xərclənməsinə ərzaq tələbatı

ödənildikcə onun doyma halı qərarlaşır və daha çox xidmət və qeyri-ərzaq xərcləri artır.

Əhali xərclərinin strukturunda pulsuz təhsil, səhiyyə və bir sıra transfert gəlirləri hər bir fərdin və ailənin xərc strukturunda özünün təsirini göstərir. Belə ki, xidmət xərcləri, dövlət büdcəsi ilə maliyyələşdirilən müəssisələrin hesabına baş verirsə, onda onların daha çox ərzağa və qeyri-ərzaq xərclərinə imkanları artır. Sosial transfertlərin yüksəldilməsi pullu xidmət xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır. Xidmət xərcləri transfert gəlirlərinin artması hesabına artır ki, bunun da maliyyələşdirmə mənbəi dövlət gəlirləri hesabına baş verir. Xidmətlərin ödənilməsi xərcləri əhalinin xərclərinin son iki ildə 22-29% təşkil edir. Bunun yuxarı xüsusi çəkisi həmin transfert gəlirlərin hesabına artır. Əgər 2001-ci ildə əhalinin transfert gəlirləri onun bütün gəlirlərinin 9,0%-ni təşkil edirsə, onun xidmət xərcləri 22,0% təşkil etməsi həmin xərclərin bilavasitə əmək gəlirlərinin hesabına ödənilməsi ilə baş verdiyini sübut edir. Əhalinin əsas kütləsinin gəlirləri əsasən əmək gəlirlərindən və onların artırılması istiqamətlərindən asılıdır. Muzdlu əmək, özü-özünə fərdi təsərrüfatda məşğulluq, sahibkarlıq fəaliyyəti əhali arasında yenidən bölgü münasibətlərini formalaşdırır. Əmək qabiliyyətli əhalinin dövlət sektorundan fərqli olaraq xüsusi sektora və sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün növlərində, mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq yerli və xarici müəssisələrin təşkili nəticəsində gəlirlərin xarakteri dəyişir. Əməyə görə gəlirlər, daha çox bazar tələbinə uyğun məhsul istehsalı, yaxud xidmət növünün gəlirliyi səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir.

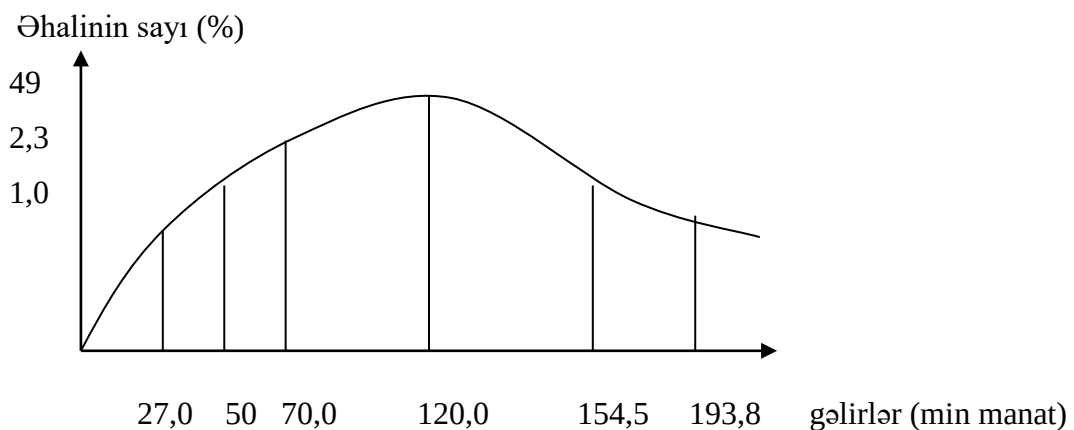
Mülkiyyətçilər, firma sahibi kimi əmək haqqı fondunun əmək haqqı sistemində uyğun hissəsini mənimsəyib özünün gəlir və xərclərini formalaşdırır.

Gəlirlərin formalaşması mənbələri əhalinin gəlirlərin səviyyəsinə görə paylanması qanunauyğunluqlar yaradır. Az təminatlı, yəni adambaşına düşən gəlir səviyyəsi yaşayış minimumundan aşağı olan, gəlir səviyyəsi yaşayış minimumundan yuxarıda yaşayan əhalinin sayı arasında nisbətlər median və modanı müəyyən edir. Əhalinin gəlirlərin səviyyəsinə görə təhlilinin keyfiyyət səviyyəsi ən az gəlirlə təmin olunan əhalinin sosial qruplarının 10%-nin mənimsədiyi gəlirlə ən yuxarı gəlirlə

təmin olunan uyğun əhali qruplarının 10%-nin gəlirləri arasındakı nisbət desil əmsalı olaraq götürülüb, təhlil obyektini kimi qəbul olunur. Gəlirlərin bir qrup əhalinin əlində cəmləşməsi prosesi təbii ki, bu desil əmsalının artmasına səbəb olur. O cümlədən, «gizli» gəlir mənbələri artdıqca, onların yenidən bölgü sferasına cəlb edilməsinin imkanları azaldıqca, dövlət xərcləri vasitəsi ilə formalaşan gəlirlər səviyyəsi ilə, «gizli» iqtisadiyyat vasitəsilə formalaşan gəlirlər arasında fərqlər artır. Kapitalın az qrup əlində cəmləşməsi və əmək bazarında tələbin təklifdən aşağı olması gəlirlərin differensiasiyasına təsir edən amillərin daha üstün rol oynaması meylini ləngidir və nəticədə differensiasiya daha da dərinləşir.

Ona görə də gəlirlərin adam başına görə formalaşması transformasiya modeli ayrı-ayrı gəlirlərin imitasiya modelləşdirilməsi əsasında baş verir və proqnoz göstəricilər kəsb edir. Belə ki, hər sosial qrup üçün gəlirlərin formalaşmasında nüvə rolunu oynayan gəlir növü imitasiya bazası kimi istifadə olunur. Əmək gəlirlərinin əsasını əmək haqqı və yaxud digər əmək gəlirləri, pensiyaçılar üçün əmək haqqının səviyyəsi və sosial müdafiə məqsədi üçün yaşayış minimumu əsas rol oynayır. Bəzən dövlət də bu sahədə öz təşviqetmə siyasətini yürüdür. Sahibkarlıq və digər biznes fəaliyyəti rəqabət mühiti şəraitində müəssisə gəlirlərinin miqdarı və onların perspektivi ilə müəyyən olunur.

Transformasiya modelinə görə Azərbaycan Respublikasında mövcud statistik göstəriciləri və yoxsulluq həddini əlaqələndirməklə əhalinin gəlirlərin səviyyəsinə dinamikasını aşağıdakı qanunauyğunluq kimi qəbul etmək olar:

Minimum əmək haqqı səviyyəsinin qaldırılıb, yaşayış minimumuna uyğun gəlirlər səviyyəsinə yüksəldilməsi, differensasiya səviyyəsini azalda bilər. Əhalinin gəlirlərinin differensiyasına təsir edən amillərin dəyişmə dinamikasını qiymətləndirərək baş verən sosial müdafiə tədbirlərini və dövlət gəlirlərinin bölgüsü, yenidən bölgüsü və habelə xərclərini təmin edən sosial təminat səviyyəsini əsaslandırmaq və proqnozlaşdırmaq mümkündür. İlk növbədə əmək haqqı, pensiya, işsizliyə görə müavinətlər, uşaqlara yardım, qaçqınların maddi təminatı, təqaüdlər uyğun olaraq yaşayış minimumu və əmək haqqı differensiyasına uyğun proqnozlaşdırılır.

Əhali gəlirlərinin və ailə gəlirlərinin əsas mənbəyi və istehlak xərcləri, həmçinin dövlət gəlir və xərclərinin fəal mənbəyi olan işçilərin sayı, onların əmtəə və xidmət bazarına uyğun istehsal segmentlərinin strukturu, həmçinin daha çox xarici ölkələrə ixracat olunan məhsul istehsalı kimi multiplikasiya səmərəsindən xeyli asılıdır. Əhalinin proqnozu təbii artım və yerli istehsalın və xidmət bazarının ümumi həcmindən asılı olaraq formalaşır və əmək qabiliyyətli segmentlər təşkil edir. Əhali proqnozu miqrasiyanın xüsusi çəkisi ilə müəyyən olunur. İstehsal həcmi və xidmət bazarı kontingentləri və istehlakçıların miqdarı nə qədər çox artırsa bir o qədər də əmək bazarında pul qüvvəsinin ümumi sayı və onun peşə yönümlü fəaliyyəti inkişaf edir və dünya bazarına uyğun istehsal strukturu ilə uyğunlaşır.

Ailə gəlirləri həmin ailə üzvlərinin sayı, onların peşə yönümlü fəaliyyətinin xarakteri və həmçinin hər bir ailə üzvünün uyğun gəlir kontingenti kimi fərdi gəlir miqdarı ilə ölçülür. Ailə gəlirlərinin əsas mənbəyi olan əmək və transfert həmçinin sahibkarlıqdan olan gəlirlər təşkil edir. Ailə gəlirlərinə həmçinin əhali arasında yenidən bölgü amilləri və digər mənbələr də təsir edir. Qiymətləndirmə metodologiyasının inkişaf dinamikası bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq, muzzdlu xidmət, yaxud xüsusi təsərrüfatda digər ailə üzvlərinin əməyini muzzdlu istifadə etməklə ödəmələr haqqı təşkil edir. Artıq yüksək təminatlı ailələr öz fərdi təsərrüfatlarında ev təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün digər ailələri cəlb edib, onlara bazar qiymətlərində əmək haqqı ödəyirlər. Həmin gəlirlər onu mənimsəyən ailə üçün

gəlir sayılır, onu ödəyən ailə üçün isə xərclər istiqamətlərində nəzərdə tutulur. Beləliklə, əhalinin gəlir və xərclərinin həqiqi uçotu yenidən bölgü hesabına aidə miqyasında artırılmış olur. Bu məbləğ nominal gəlirlərin bölgüsü hesabına formalaşmış differensiasiyasını azaldır. Ona görə də respublikada yenidən bölgünün xüsusi çəkisinin daha üstün artması bütövlükdə ailələrin təminatı üçün şərait yaradır. Amma fikrimcə, bu amil iqtisadi artım və ölkədə ümumi daxili məhsulun milli hesabında təkrar hesabın artımına səbəb olur. Digər tərəfdən ümumi daxili məhsulun vergitutma və büdcə gəlirlərinin formalaşmasında iştirakını azaldır. Əsas bölgü müstəvisində gəlirlərin gizlədilməsi ailələrin xərc strukturunda öz əksini tapır. Bu da əmtəə və xidmət bazarının ümumi dövriyyəsinin həcmi artırılmış olur. Beləliklə, əhalinin ümumi sayı, əmək qabiliyyəti, əhali və onun məşğulluğu ilə gəlirlərin arasında transformasiya modeli, mümkün yenidən bölgü forma və metodlarını özündə əks etdirməlidir.

Nəticə və təkliflər

Yoxsulluq proqramı çərçivəsində əhalinin məşğuliyyətinin təmin olunması ümumi iqtisadi artımın amili olan məşğul olanların sayını artırır və hər birinin əmtəə və xidmət bazarında rolunu yüksəltməklə, ailə gəlirləri və yenidən bölgü üçün lazım olan vəsaitləri artırır. Əhalinin təbii artımı istehlak bazarını və onun gəlirlərinin tam məşğulluq səviyyəsində əsas potensial göstəricisidir. Əhalinin əmək qabiliyyətli sayı və ondan istifadə dərəcəsi gəlirləri formalaşdırır. Əmək ehtiyatlarının dinamikası, onların məhsuldarlığı ümumi gəlir və onun differensiasiyasını yaradır. İstehlak bazarı əhalinin real alıcılıq qabiliyyəti ilə müəyyən olunur və real gəlirlər formasında özünü büruzə verir. Yenidən bölgü vasitəsi ilə gəlirlərin formalaşması nominal gəlirlərin differensiasiyası səviyyəsini hamarlayır, görünməyən gəlirlər hesabına istehlak səviyyəsini yaxınlaşdırır. Belə ki, bilavasitə sosial qruplar və ayrı-ayrı sahibkarlar arasında xidmət və muzzdlu əmək fəaliyyəti üzrə ümumi daxili məhsulun səviyyəsini onun istehlak mərhələləri üzrə uçotu, bütövlükdə dövlət gəlirlərinin ümumi səviyyəsini və əhali üçün lazım olan ümumi daxili məhsulun kütləsinin real göstəricisini ifadə edir. Bölgü siyasətində dövlət təminatı, milli resursların dövlət mülkiyyətində olması hesabına dövlətin kəmiyyət qarşısında öhdəliklərini meydana atır. Belə ki, mərkəzləşdirilmiş gəlirlər olan dövlət büdcəsi ehtiyat fondu və neft fondunun istifadəsində əhalinin müdafiəsi və perspektiv əmək haqqı və gəlir gətirən sahələrin inkişafı ilə mümkün olmalıdır. Ona görə dövlət gəlirlərin idarə edilməsi, cari həyat səviyyəsini yüksəldilməsi və yoxsulluğun ləğvi, həmçinin perspektiv dayanıqlı inkişaf meylləri arasında nisbətlərin tənzimlənməsi funksiyasının effekti ilə müəyyən olunur. Hər bir fərdi iqtisadi fikir həmin sosial qrupların mövqeyindən, onun yaşayış səviyyəsindən və perspektiv dünya görüşündən xeyli asılıdır. Əhali gəlirlərinin artırılmasında iki əsas vektor və mərhələ tətbiq etmək vacibdir. Birinci mərhələdə dövlət gəlirlərinin hesabına yaşayış minimumuna uyğun müvafiq gəlir növü tətbiq olunur. Belə ki, işləyənlər üçün əmək haqqı səviyyəsini yaşayış minimumuna çatdırılması, minimum pensiya ilə minimum əmək haqqı arasında bərabərlik, yaxud sosial müavinat, təqaüd və dövlət hesabına maddi təminat alanların

minimal gəlir səviyyəsi, yaxud onun yaşayış minimumuna çatdırmaq üçün lazım olan müavinatlar sosial müdafiə fondundan verilməlidir. Ümumi dövlət gəlirləri çərçivəsində mümkün deyilsə, onda bütün qruplar üzrə xüsusi çəki əmsalı ilə azalma tempi reallaşdırıla bilər. Dövlət gəlirlərinin əsas mənbəi sahibkarlıq fəaliyyətindən, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin məhsullarının daxili və xarici bazarda satışından gələn gəlirlərdən və əhəlinin bilavasitə gəlirlərindən tutulan vergilər və sosial ödəmələr vasitəsi ilə təmin olunur. Dövlət gəlirlərinin formalaşması, ümumi iqtisadi siyasətin tənzimlənməsi və stimullaşdırmaq məqsədi ilə bölgü forması və metodlarını və əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Dövlət gəlirləri ümumi daxili məhsulun bölgü mexanizmləri vasitəsi ilə onun sərəncamında olan maliyyə vəsaitini müəyyən edir. Təbii ki, bu gəlirin canlaşması bir başa iqtisadi inkişaf sahələrini və sosial müdafiə üçün lazım olan imkanları artırır. Digər tərəfdən dövlət bərabərlik və təkrar gəlir formalaşması siyasəti aparmaqla stimullaşdırmaq üçün vergi ödəmələri, gəlir gətirmək imkanlarından məhrum olan üzvləri üçün maddi və mənəvi şərait yaratmaq məqsədi ilə gəlirlərin vahid dövlət büdcəsində toplanması və yenidən bölgüsü funksiyasını öz üzərinə götürür. Məhz bu bölgünün effektiv olması hər bir cəmiyyət üzvünün maraqlarının nəzərə alınması və alınmış maraqların ədalətli inkişafı üçün perspektiv nəsillər üçün maddi və mənəvi baza yaradılması ilə mümkün olunur. Ona görə də bu günkü bölgü prinsiplərində əhəli gəlirləri, onun mənbə və əsas formaları dövlət gəlirlərinin forma və mənbələrini müəyyən edir. Digər tərəfdən dövlət gəlirlərini, əhəli gəlirləri arasında yerdəyişmənin bir qrupun payının digər qrupa verilməsinin mexanizmini yəni bölgünü müəyyən edir. Məhz bölgü sistemində artıq digər meyarlar istehlak, sosial müdafiə və təminat prinsipləri əsas rol oynayır. Ona görə də məhz əhəli gəlirlərinin fərdi və kollektiv formasında və milli sərvət kimi təbii resurslarının satışından əldə olunan gəlirlərin hansı hissəsinin cari istehlak, hansı hissəsinin isə perspektiv inkişaf və ümumi maraqların qorunması üçün istifadəsi dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik və davamlı inkişaf konsepsiyasının reallaşma mexanizmidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əlirzayev Ə.Q. Aslanova S. İ. "Turizmin inkişafında sosial iqtisadi problemlər" Bakı 2006.
2. Rəhmanov F.P. "Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində" Bakı 1998
3. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, konseptual yanaşma, maliyyə büdcə və sahələrarası proqnozlaşma mexanizmləri, Bakı 2012
4. Rəhmanov F.P. "Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində" Bakı 1998
5. Siyavuş Yeganlı E, Hacıyev "Turizm" Bakı 2001
6. Əlirzayev Ə.Q. "İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar" Bakı, 2002
7. Əlirzayev Ə.Q. "İqtisadi artım və maddi rifah, Bakı, 1988
8. Rəhmanov F.P. "Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində" Bakı 1998
9. Siyavuş Yeganlı E, Hacıyev "Turizm" Bakı 2001
10. Əlirzayev Ə.Q. "İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar" Bakı, 2002
11. Əlirzayev Ə.Q. "İslahatlar və sürətləndirmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər" Bakı 2005
12. Abbasov A.S. "İqtisadiyyatda gəlirlilik. Bakı, 2010, 230 s.
13. Heydarov Ə.M. "Sosial müdafiənin əhəmiyyəti. Bakı, 2004, 171 s.
14. Nağıyev Ə.N., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.Q. "Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı, 2001, 234 s.
15. Əlirzayev Ə.Q. "Sürətləndirmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı, 2005, 535 s.
16. Əlirzayev Ə.Q. "İqtisadi artım və maddi rifah. Bakı, 1988, 112 s.
17. Abdullayev Ə.H. "Azərbaycanda turizmin inkişafının iqtisadi-coğrafi problemləri, Bakı, 2006
18. Səfərov Rəhman "Turizm sahəsində qiymətlərin formalaşması və inflyasiyanın ona təsiri" Məqalə Bakı 2010

İNTERNET MƏNBƏLƏRİ

19. www.aseu.az

20. www.turizm.az

21. www.stat.gov.az

22. www.economy.gov.az

23. www.azertag.az